

ktatás, kutatás
több mint fél évszázadon
keresztül

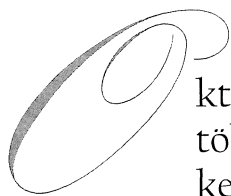
ÜNNEPI KÖTET

Dr. Kovacsicsné Nagy Katalin
tiszteletére

Magyar Statisztikai Társaság

2014

ktatás, kutatás
több mint fél évszázadon
keresztül

ÜNNEPI KÖTET

Dr. Kovacsicsné Nagy Katalin
tiszteletére

Prof. Dr. Kovacsicsné Nagy Katalin

© Magyar Statisztikai Társaság

Felelős kiadó:
Dr. Soós Lőrinc elnök

Layout:
Hauksz Márta

Budapest, 2014

Előszó	5
Dr. Kovacsicsné Nagy Katalin tudományos életrajza	7
1 Blazovich László: Elpusztult és Pusztuló Magyar Falvak Egyesület új emlékhelyei	9
2 Dr. Ferenczi Zoltán: Szükséges-e a statisztika hasznáról értekezni?	18
3 Dr. Gyémánt Richárd: A történeti demográfia fogalma, tárgya	30
4 Hanyecz Imre: Informatika fejlődése az ELTE Állam-és Jogtudományi Karán 1987 és 2011 között	84
5 Dr. Hoóz István: Öregedes? Meddig?	88
6 Dr. Horváth Imre: Pozitív diszkrimináció és esélyegyenlőség	93
7 Dr. Hunyadi László: A logaritmálásról a statisztikában.....	102
8 Dr. Józán Péter: Új epidemiológiai korszak Magyarországon	109
9 Dr. Katona Tamás: A bűnügyi statisztika néhány problémája	133
10 Dr. Laczka Éva: A magyar elnökség és a statisztika	143
11 Dr. Lakatos Judit: Társadalomstatistikai indexek, indexkörök.....	148
12 Dr. Marton Ádám: Folyamatos reprezentatív lakossági felvételek mintáiról.....	157
13 Dr. Németh Zsolt: A számháború vége?	170
14 Pongráczné dr. Ruzsicska Yvette: Abortusz egy kicsit másként.....	176
15 Dr. Sárkány István: Az élet elleni bűnözés megismerésének határai és korlátai nemzetközi megközelítésben a XXI. század elején	198
16 Sójáné Dux Ágnes: A szakképzés és a munkaerőpiac kapcsolatának elemzési módszerei	209

Tartalom

17	Dr. Szép Katalin: Gondolatok a statisztikáról	217
18	Dr. Szilágyi György: A statisztika minőségének néhány elméleti és gyakorlati kérdése	224
19	Dr. Vavró István: A bűnözés cselekményi oldalának főbb jellemzői 1990-2009 között	232
20	Dr. Kovacsicsné Nagy Katalin műveinek bibliográfiája	238

3

A történeti demográfia fogalma, tárgya

DR. GYÉMÁNT RICHÁRD

A demográfia fogalmát a következők szerint adhatjuk meg: a demográfia az a történetileg kialakult tudomány, amely sajátos módszerekkel vizsgálja a népesség számát, összetételét, területi elhelyezkedését és állapotát, ezek változásait és tényezőit, valamint a népesség és a népesedés jelenségeihez fűződő társadalmi-gazdasági kölcsönhatásokat és következményeket, feltárja a népesség megújulásának, a népesedés jelenségeinek törvényszerűségeit.

A *történeti demográfia* – a demográfia definíciójához kapcsolódóan – *szűkebb értelemben* azokkal a népesedési kérdésekkel, demográfiai folyamatokkal foglalkozik, amelyek a hivatalos statisztikai szolgálat megjelenése (1867) előtti időszakban jellemezték a Magyarországon élő népességet. *Tágabb értelemben* a történeti demográfia része a hivatalos statisztikai szolgálat megjelenése utáni demográfiai folyamatok elemzése is. Jelen tanulmány csak Magyarország szűkebb értelemben vett történeti demográfiáját vizsgálja. Napjainkban szakértői – statisztikus, demográfus – körökben vita zajlik abban a tekintetben, hogy a (történeti) demográfia tárgyát csak a hivatalos statisztikai szolgálat megjelenése utáni demográfiai folyamatok képezik, vagy annak tárgya sem szervezetileg, sem időbeli tekintetben nincs korlátozva.²⁰

A *történeti demográfia* fontosságát az adja, hogy bár az egyes országok statisztikai hivatalainak munkája alapvetően a jelenre vonatkozik, *a jelennek a múlttal való összehasonlítását, a fejlődés, illetve visszafejlődés mértékét, továbbá a trendek, és tendenciák megállapítását jelentősen elősegíti.* Továbbá *jelentős ismeretanyaggal látja el az ún. határtudományokat*, amilyen például a történelemtudomány. Ennek ellenére, mind a mai napig nem valósult meg hazánk történeti demográfiájának megírása. Ennek egyik jelentős oka, hogy a történelmi *koronként eltérő források szinte koronként eltérő tudományos ismereteket követelnek meg.* Továbbá az sem elhanyagolható szempont, hogy minél régebbi korokat vizsgálunk, annál *kevesebb statisztikai adatsor áll rendelkezésre.* Kijelenthetjük, hogy már a 18. század első felének népmozgalmi adatai is jórészt ismeretlenek a ma élő kutatók számára. A 18. század előtti források, melyekből a népesség számára és területi elhelyezkedésére, megoszlására következtetni lehet nem népességi összeírások, hanem adózási, birtokigazgatási, egyházi vagy katonai célú felmérések eredményei. Az említett források adataiból a történeti

20 KOVACSICS JÓZSEF: *Történeti demográfia.* in: KLINGER ANDRÁS (szerk.): *Demográfia*, KSH, Budapest, 1996, 411. p.

demográfia módszereivel vonhatunk le következtetéseket hazánk népesedési viszonyaira. A korábbi századok népesedési, szociális, gazdasági és kulturális adatai még inkább homályba vesznek.²¹ Magyarországon a statisztikai tevékenység „előjelei” a középkor végén, az újkor hajnalán jelentek meg. Az újkor előtti történelmi időszakok adatainak megismeréséhez más tudományok (régészet, embertan stb.) ismeretanyagát kell segítségül hívni.

Sajnálatos módon a történelmi korok népesedési és egyéb adatainak feltárását sokszor *elődeink „gondatlansága”* is nehezítette. Elődeink sokszor könnyelműen „selejtezték ki” a ma már pótolhatatlan értékű régi adó-, birtok- és népesség-összeírási könyveket. Veszprém vármegye 1923-ban „szabadult meg” az 1828. évi megyei összeírás anyagától. Olykor az is előfordult, hogy a gondatlan kezelés mellett a háborúk semmisítették meg régebbi korok pótolhatatlan „statisztikai emlékeit”. Például a Fővárosi Levéltárban elhelyezett 1857. évi osztrák népszámlálás ismeretanyagának jelentős részét a második világháború pusztításai tették tönkre.

Az a kutató, aki egy letűnt korszak történelmét ismeri, továbbá birtokában van a népmozgalmi és egyéb összeírások körülményeire vonatkozó információknak, tisztában van a statisztikai adatok feldolgozásának és elemzésének módszertani kérdéseivel, annak a történelmi demográfia a „kulcs”, hogy egy régebbi történelmi korszak „ajtaján” belépve modellezze annak az időszaknak a népesedési, társadalmi, gazdasági, szociális, kulturális és egyéb jellemzőit.

3.1. A történelmi demográfia korszakai

A szűkebb értelemben vett *magyar történelmi demográfia forrásanyagait* időbeli kezelésük szerint *négy csoportra oszthatjuk*:

- I. A honfoglalás időszakától az Árpád-házi uralkodók kihalásáig (895–1301).
- II. Az 1301-től a török kor végéig terjedő időszak (1301–1699/1718).²²
- III. A 18. századi telepítésektől (új „honfoglalás”) a II. József idejében végrehajtott első népszámlálásig (1784–1787).
- IV. Az első statisztikai célú népszámlálástól a hivatalos statisztikai szolgálat kialakulásáig terjedő korszak (1787–1867).²³

21 „...olyan összeírások, melyek a népesség számának akár csak hozzávetőleges megállapítását az egész országra vagy legalább nagyobb területekre lehetővé tennék, az Árpádok korából eddig még nem ismeretesek...” RÁTH ZOLTÁN: *Magyarország statisztikája*, Budapest, 1896. 122. p.

22 Az 1699. január 26-án aláírt karlócai (Sremski Karlovci, Szerbia) békekötéssel nem szabadult fel a történelmi Magyarország teljes területe. A Bánság (a történelmi Krassó-Szörény, Temes és Torontál vármegyék területe) 1718. július 21-ig, a pozsareváci (Požarevac, Szerbia) békekötésig török fennhatóság alatt maradt.

23 KOVACSICS JÓZSEF: *Történelmi demográfia*. in: KLINGER ANDRÁS (szerk.): *Demográfia*. KSH, Budapest, 1996, 414. p.

3.2. A történeti demográfia forrásai

3.2.1. Az első történeti demográfiai korszak forrásai

Az *első korszak*, amely a honfoglalás kezdetétől, 895-től 1301-ig tart, bár hosszú korszaknak tűnik, azonban demográfiaileg értékelhető forrásanyag meglehetősen kevés áll rendelkezésünkre. Ebben a korszakban csupán becslésekre, korabeli oklevelek tartalmára, valamint a nyelvészet, az ember származásával, alakítani sajátosságaival és azok földrajzi variálódásával foglalkozó tudomány, az embertan, illetve a régészet megállapítására hagyatkozhatunk.

A régészeti feltárások közül különösen az Árpád-kor emlékeit kell kiemelnünk. A számos feltárt falu, temető, illetve csontmaradvány értékes információkat hordoz a demográfia kutatóinak számára is. A régészeti feltárásokkal – különösen a temetőfeltárásokkal – kapcsolatban szükséges megjegyeznünk, hogy nehezen vagy egyáltalán nem tudjuk megkülönböztetni a korabeli magyarok, valamint a beolvadt, illetve azonos emlékeket őrző népcsoportok (pl.: kabarok, uzok, székelyek stb.) leletanyagait.

A régészeti feltárásoknál, elsődlegesen a temetők feltárásánál nagyon fontos szempontokra kell tekintettel lenni. A történeti demográfusnak vizsgálnia kell az alábbi feltevételeket:

- az adott településen a temetők számát,
- az adott temetőbe mikortól kezdve temetkeztek,
- az adott temetőbe mikor történt az utolsó temetkezés,
- szükséges meghatározni a temetkezések kezdete és vége között, mennyi generációt hantolhattak el az adott temetőben.

Nem elhanyagolható – már az első korszak vizsgálatánál sem – a születéskor várható élettartam meghatározása. Acsády György demográfus és Nemeskéry János antropológus kutatásai során – antropológiai mérések segítségével – megbecsülték, hogy a kőrpusztai temetőkben feltárt emberi maradványok alapján a születéskor várható élettartam 28,7 év lehetett.²⁴

3.2.2. A második történeti demográfiai korszak forrásai

A *második korszak* az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András 1301. január 14-én Budán bekövetkezett halálától, a magyarországi török kor végéig (1699. január 26./1718. július 21.) tart. Ebben a korszakban *forrásértékű anyagnak tekinthetők: a dicalis összeírások, az urbáriumok, az egyházi tized és a kilenced összeírások, a városi összeírások, továbbá az egyéb (pl.: vármegyei) összeírások.*

A *dicalis összeírás* az állami adó beszedését megelőző vagyonszezáírás. Elnevezését attól az adóbeszedési eljárástól vette, amikor a rovásbotokra (*dica*) vésték fel a portánként fizetett adót. A *dicalis összeírások* tartalma sokat változott az eltelt évszázadok folyamán, mivel módosult az adókiivetés alapja is.²⁵ Elsősorban *a korabeli jobbágság helyzetéről közölnek számszerű adatokat.* Az adózás történetének megfelelően az adóösszeírások anyaga is bővült, illetve megváltozott. A *dicalis* vagy portális

²⁴ Lásd előző lábjegyzet, 415. p.

²⁵ BAKÁCS ISTVÁN: *A dicalis összeírások*, in: *A történeti statisztika forrásai*, Budapest, 1957.

összeírások a történeti demográfia legrégebbi forrásai, amelyek a 16–18. századra vonatkoznak. Rendkívül értékesek a történeti demográfusok számára, mert képet közölnek a korabeli adózó és nem adózó népesség arányáról, az adóterhek területi megoszlásáról, a portaszám megyénkénti arányáról, valamint a jobbágynépesség társadalmi rétegződéséről. Azonban *kritikaként említhetjük*, hogy nem teljes körű összeírásokról van szó. Ugyanis nem közöl adatokat a zsellérekre, a pásztorokra, valamint a kézművesekre vonatkozóan, továbbá nem szerepelnek a kimutatásban azok a jobbágyok sem, akiknek vagyona nem érte el a három, illetve a hat forintot.

A dicális összeírások például arról is *tájékoztatnak bennünket*, hogy az adózó jobbágyok számának csökkenését a török pusztítás, a földesúri kizsákmányolás és a királyi adóterhek növekedése együttesen okozták. A jobbágyok egyre nagyobb hányada vált – telkét feladva – zsellérré, mivel az élet- és vagyonbiztonság hiánya miatt sem földet művelni, sem állatot etetni nem tudott. Továbbá *tájékoztatnak bennünket* a jobbágytelkek felaprózódásáról, az egész telkek számának csökkenéséről, a fél és negyed telkek számának növekedéséről, de a földesúri földfoglalásokról is, amit az elhagyott jobbágytelkek számának növekedése tett lehetővé.

Összefoglalva elmondható, hogy a dicális összeírások nélkülözhetetlenek a 16–17. századi társadalmi és gazdasági folyamatok feltérképezéséhez.

Az *urbáriumok* a földesurak és a jobbágyok közötti viszony szabályozása, a munkaerő-gazdálkodás nyilvántartása céljából készült iratok. Keletkezésük összefügg az egységes jobbágyok megszűnésével, a munkaerő társadalmi, illetve vagyoni differenciálódásával. Különösen az alábbi adatokat *tartalmazzák*: a földesúri birtokok kiterjedését, jövedelmét, továbbá az úrbéres népesség számát, valamint annak föld- és állatállományát, valamint az úrbéres népesség szolgáltatásait és egyéb kötelezettségeit. Az urbáriumok Nyugat-Európában a 11. században, Közép-Európában a 12. században jelentek meg. A korai urbáriumok (11–14. század) statisztikai célokra még alig használhatók. A 16. századi urbáriumok már egyre inkább táblázatos formában közlik adataikat. A 17–18. századi urbáriumok tartalma már érezhetően egyre kötöttebb: a hagyományos kérdések és a népesség száma mellett, annak társadalmi megoszlására, a gyermekszámra, illetve az életkorra is rákérdeznek. Habár nem egységes elvek szerint és nem egy időben készültek – ezért főként helytörténeti jelentőségük van –, azonban nagy előnyük abban rejlik, hogy bizonyos statisztikai módszerekkel egyes területek teljes népessége megközelítőleg megállapítható.²⁶

Az *úrbéri viszonyok szabályozása* csak a jóval későbbi, reformkori országgyűléseken²⁷ került rendszeres tárgyalás alá. Végül az 1848. évi IX. t.c. az úrbéri viszonyt végleg megszüntette.²⁸

A *tized* az egyházat illette meg azon a jogcímen, hogy mindenből, amit Isten adott

26 MAKSAJ FERENC: *Urbáriumok*, in: *A történeti statisztika forrásai*, Budapest, 1957.

27 Erre vonatkoznak az 1836. évi IV. t.c., a jobbágyok költözéséről; az 1836. évi V. t.c., a jobbágytelki állományról; az 1836. évi V. t.c., a jobbágyok hasznairól; az 1836. évi VII. t.c., a jobbágyi tartozásokról; az 1836. évi VIII. t.c., az úrbéri kötésekről; az 1836. évi X. t.c., a földesúri törvényhatóságról és az úrbéri perről, amelyeken az 1840. évi VII. t.c. némi módosítást eszközölt.

28 *A Pallas Nagylexikona*, A Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1897. 16. kötet, 458. p.

egy tizedet az Istennek kell visszaadni. A tized szónak szinonimája még a „*dézma*”, amely a latin „*decima*” (tized) szóból alakult ki. Magyarországon I. (Szent) István (1000–1038) magyar király vezette be (II. törvénykönyv) és csak 1848-ban mondott le róla az egyház.

Kezdetben a tized 1/4-e a plébánosé, 3/4-e a püspöké volt. A 13. században már csak az 1/16-a volt a plébánosé, a további 3/16 rész a káptalané, a többi pedig a püspök jövedelmét gyarapította. Mohács előtt a papi jövedelem kb. fele a tizedből származott. A 11. században mindenki tizedköteles volt, viszont a 15. század közepétől a nemeseket, majd a hajdúkat, jászokat és kunokat is mentesítették. A kezdeti szakaszban a tizedet a termésből vitték, azonban ez sok nehézséggel járt. Elsősorban gondoskodni kellett a tíz rész megfelelő szétosztásról, továbbá a szállításról, harmadsorban a raktározásról, valamint a pénzzé váltásról. Mindezen cselekményeket a püspök hivatalnokai kellett végezzék. Nem csoda tehát, hogy amikor a földesurak felvállalták a tized begyűjtését, örömmel fogadták az egyháziak.²⁹

A *kilenced* a 14. század közepétől fogva a földesurat megillető hányad a föld minden terméséből, továbbá a juhok, kecskék és a méhek szaporulatából. A kilencedet 1351-ben azért léptették életbe, hogy egységesítsék a jobbágyi szolgáltatásokat, s ezáltal meggátolják a jobbágyvándorlást. A kilencedet a tizedtől eltérően, jogállásra való tekintet nélkül, mindenki köteles volt megfizetni, ha földesúri földet használt. Beszedése a tizedhez hasonló módszerrel történt. A kilenced és a tized együttesen a jobbágyot terménye 20%-ától fosztotta meg.

A tizedjegyzékek (és a kilencedjegyzékek) történeti demográfiai értéke abban rejlik, hogy részletesebb adatokat közöl, mint a dicális összeírások. Itt már a nincstelenek és a zsellérek adatai – főként a számuk – is fel vannak tüntetve.

A városok mindennapjaira, népességére, társadalmi rétegződésére, a céhek számára és működésére értékes történeti demográfiai források a *városi összeírások*. Ilyenek – többek között – az 1686-os pesti, 1692. évi rožnyói (Rožňava, Szlovákia), az 1695-ös pécsi, illetve az 1752–1755 közötti szegedi összeírások.

Az *egyéb összeírások* között tarthatjuk számon az 1725–28 közötti görög népességre, az 1724–25 közötti roma népességre vonatkozó összeírásokat. Ide sorolható még az 1765 és 1804 közötti összeírás is, amely a magyarországi bányászlakosságot vette számba. A vármegyei összeírások közül a gömörít kell kiemelnünk, ahol 1557 és 1597 között írták össze a vármegye lakosságát.³⁰

3.2.3. A harmadik történeti demográfiai korszak forrásai

A *harmadik korszak* történeti statisztikai kutatásai Magyarország 18. századi újratelepítéséről, a bevándorlásokról, valamint a korabeli egyházi összeírásokról közölnek adatokat. Ezen összeírások már nemcsak az adófizetőket figyelik meg, hanem azok teljes vagyoni viszonyait. Ebben a korszakban már nem kizárólag az adóösszeírási célú

29 A *Pallas Nagylexikona*, A Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1897. 16. kötet, 502. p.

30 KOVACSICS JÓZSEF: *Történeti demográfia*. in: KLINGER ANDRÁS (szerk.): *Demográfia*. KSH, Budapest, 1996, 418. p.

adatgyűjtések játsszák a főszerepet, hanem egyéb számbavételek is. Ebben az időszokban történik a nemesség, az iparosok, a bányászok, továbbá az egyházi személyek összeírása is. Rendszeressé válnak továbbá a népmozgalmi összeírások, főként az anyakönyvek vezetése. A korszak vitathatatlanul jelentős érdeme abban áll, hogy ezen számbavételek segítségével közvetett módon képet kaphatunk – ha hézagosan is – a török utáni fölszabadulás évtizedeinek népességszámáról, valamint annak népmozgalmáról.

3.2.4. A negyedik történeti demográfiai korszak forrásai

A negyedik korszak legjelentősebb történeti demográfiai forrása a II. József-féle népszámlálás.³¹

Magyarországon az első – mai értelemben vett – teljes körű népesség-összeírás az első európai népszámlálás (1749: Finnország) után 28 évvel Mária Terézia (1740–1780) magyar királynő rendelte el. Az 1777-ben hozott intézkedés, vagyis a népszámlálás megszervezése és végrehajtása a királynő 1780-ban bekövetkezett halála miatt fiára, II. Józsefre (1780–1790) maradt.

Mivel friss adatokra a későbbiekben is szükség volt, a már II. Lipót (1790–1792) által összehívott 1790. évi országgyűlés újabb népszámlálásra vonatkozó rendeletet hagyott jóvá. Ennek megfelelően – I. Ferenc (1792–1835), V. Ferdinánd (1835–1848) és I. Ferenc József (1848–1916) uralkodása alatt – 1805-ben, 1820-ban, 1838-ban, 1850-ben és 1857-ben is tartottak népesség-összeírásokat, amelyek azonban a teljeskörűséget mellező részösszeírások voltak. Az előbbi népesség-összeírások a korabeli időszakban meglehetősen „modern”, haladó szemléletűnek számítottak, főképp az 1850. és az 1857. évi számbavételek.

A történeti demográfia módszerei

A történeti demográfia sajátos módszerekkel rendelkezik, amelyek közül a legfontosabbak az alábbiak:³²

A történeti demográfia módszerei közül a *forrásértékelésnek* van elsődleges szerepe. Ennek hiányában ugyanis nem végezhetjük el a rendelkezésünkre álló adatok feldolgozását, illetve felhasználását. Mindenképp szükséges a forrásanyag mélyreható vizsgálata, a definíciók, fogalmak egyértelmű tisztázása. Csak gondos forrásértékelés során lehet eldönteni, hogy a forrásanyag alkalmas-e feldolgozásra. Amennyiben megfelel az említett célnak, akkor lehetőség nyílik egy letűnt korszak társadalmi-gazdasági jellemvonásainak megismerésére.

A történeti demográfiai *adatok feldolgozása* kapcsán meg kell határoznunk a feldolgozandó adatok körét, illetve ezen adatok csoportosítását. Előfordulhat, hogy a történeti demográfiai forrásanyagok feldolgozásánál speciális nyelvi és paleográfiai

³¹ A 2001. évi magyar népszámlálás honlapja: www.nepszamlalas.hu/hun/dokumentumok/tort2.html. (Letöltés ideje: 2010. augusztus 17.)

³² KOVACSICS JÓZSEF: *Történeti demográfia*. in: KLINGER ANDRÁS (szerk.): *Demográfia*. KSH, Budapest, 1996, 425–442. pp.

ismeretek szükségesek. A statisztikai adatok feldolgozása után történhet a statisztikai elemzés, illetve az összefüggések megállapítása, valamint a következtetések levonása.

A történeti demográfiai adatoknál nem ismerhetünk minden adatot; nem ismerhetjük adott esetben a népesség vagy a lakóházak teljes számát. Alapvető feladatunk, hogy a rendelkezésekre álló adatainkat kiegészítve következtetéseket vonjunk le a vizsgált történelmi korszak társadalmi-gazdasági adatainak egészére vonatkozóan. Ebben van nagy szerepe a *becslésnek*. A becslés végrehajtásánál nagyon körültekintően kell eljárni, számos lépést szükséges figyelembe venni. Ilyen például az összeírt jelenségek pontos fogalmának, illetve azt követően az összeírás hibaszázalékának megállapítása. Maga a becslés feltételezi, hogy ismerjük a rész és egész közötti összefüggést. A becslés lényege abban a feltevésben rejlik, hogy hasonló körülmények között a jelenségek rendszerint azonos alakulást mutatnak.

A *helytörténeti kutatások* általában egy kisebb közigazgatási, területi egység (pl.: város, falu, (vár)megye stb.) alapos vizsgálatát tartják szem előtt. Ezek a kutatások értékesek lehetnek történeti demográfiai szempontból is. A történeti demográfia adatai egy vázat adnak, amelyre a helytörténeti kutatás felépülhet.

A történeti demográfia fontos vizsgálódási formája a *családrekonstrukció módszerre*, amely akár a 18. századtól – tehát az állami anyakönyvezés, illetve a statisztikai szolgálat megalakulása előtti időből – is viszonylag pontos eredményeket képes produkálni az egyházi összeírások és egyházi anyakönyvek alapján. A családrekonstrukció segítségével lehetőség nyílik arra, hogy az egyház által nyilvántartott keresztelők, házasságkötések és temetések számából következtethessünk egy történelmi korszak népmozgalmára.

Évjáratok kutatásainak *demográfiai indexei* a leghatékonyabb módszerek valamely népesség kritikus változásainak dokumentálására bizonyos időre vonatkozóan.

Végül, de nem utolsósorban a *függvénytani módszerek* is segítséget jelenthetnek a történeti idősorok hiányzó adatainak becslésénél, extrapoláció (előrejelzés) vagy interpoláció (adatpótlás) útján.³³

3.3. Magyarország történeti demográfiája

3.3.1. A honfoglalás és az Árpád-kor (895–1301)

A honfoglalás és a kalandozások kora

A magyar történelemben *honfoglalásnak* nevezzük azt a folyamatot, amely során a magyar nép a Kárpát-medence területén letelepedett. A történészek többsége szerint elődeink először – 895-ben – a keleti országrészt, elsősorban az Alföldet, valamint a Tisza és a Maros (románul Mureş) folyók vidékét szállták meg, azonban 907-

33 GYÉMÁNT RICHÁRD – KATONA TAMÁS – SZONDI ILDIKÓ: *Demográfia*. Negyedik, átdolgozott kiadás, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2007. 289. p.

re már a Kárpát-medence teljes területét uralták.³⁴ A honfoglaló magyarság jórészt a Kárpát-medence folyó völgyeiben telepedett le. Az előbbieken említett folyókon kívül a magyarság megjelent a Duna folyam, valamint mellékfolyói, a Vág (szlovákul Váh) alsó folyása, továbbá a Nyitra (szlovákul Nitra) és a Garam (szlovákul Hron) folyók mentén is. A Hernád (szlovákul Hornád), a Sajó (szlovákul Slaná), a Bodrog, valamint az erdélyi Szamos (románul Someșul), illetve a jelentős részben az Alföldön futó Körösök szintén népszerű megtelepedési területek voltak. Ezzel szemben a hideg és zord hegyvidéki területekre – főként a Felvidék északi részére – a magyar betelepülés később történt.³⁵

A nagy történelmi időtávlat miatt a honfoglalásról – amely részben tudatos, részben véletlenszerű események láncolata volt – több elmélet is született. A „klasszikus” honfoglalási elmélet mellett ismert a – László Gyula történész szerint vallott – *kettős honfoglalás eszméje* is, miszerint a magyarok két szakaszban szállták meg a Kárpát-medencét. Az első már Kr. u. 670 körül megtörtént, a második pedig a minden magyar számára jól ismert Kr. u. 895 és 902 között lezajlott folyamat. László Gyula történész szavaival élve: „Az, amit eddig a honfoglalásról tanultunk és tanítottunk, mind igaz. Ebben semmiféle változás nem történt. A 896-os honfoglalás történelme szilárdan áll, amit a magam felvetése ehhez hozzáfűz, csupán annyi, hogy Árpád magyarjai a Kárpát-medencében már javarészt magyarokat találtak, akik előttük a 670-es évek táján özönlöttek ide.”³⁶ A kettős honfoglalás megítélése történész körökben igen vitatott. Különösen Györffy György történész helyezkedik szembe László Gyula álláspontjával. Györffy György szerint: „a kettős vagy többszörös honfoglalás elméletét történeti és nyelvészeti forrásanyag ugyanúgy nem támasztja alá, mint ahogy nem egyeztethető a néppé válás folyamatának legújabban megismert törvényszerűségeivel.”³⁷ A történészek körében általánosan elfogadott „klasszikus” honfoglalás-elmélet demográfiai előzményei a következők voltak. A magyarság őshazája a mai Urál-hegység mentén helyezkedett el.³⁸ A Kr. u. 5. századtól kezdődően már több nép körében (pl.: hunok és az avarok) megfigyelhető volt az eurázsiai sztyeppén – a „sztyeppe-országúton” – a keletről nyugatra történő vándorlás. Ezt a migrációt a hadászati szempontok mellett minden bizonnyal gazdasági okok is indukálták. Feltehetően a legelőként használt területek nagyságának zsugorodása játszotta a főbb szerepet. A legelők visszaszorulásának okát kereshetjük „globális klímaváltozás”, a szárazabb vagy a hidegebb éghajlat kialakulásában, vagy akár a sikeres állattenyésztés nyomán bekövetkezett demográfiai robbanásban is. Mindkét folyamat végeredménye a relatív túlnépesedés lett.

A magyarság nyugat felé irányuló migrációja Kr. u. 670 körül indult, amelyet a sztyeppén élő népek „hatalmi viszonyaiban” bekövetkezett változások is jelentősen elősegítettek. A Magna Hungáriából – a magyar őshazából – elindult magyarság Levédián és az Etelközön – a „folyóközön” – át jutott el a Kárpát-medencéig.³⁹

34 GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 44. p

35 ÚJLAKY ISTVÁN: „Nemzettankönyv”, *Kezdetektől a XX. századig*. Kráter Kiadó, Budapest, 1996. 11–14. pp

36 LÁSZLÓ GYULA: *Múltunkról utódainknak I.* Püski Kiadó, Budapest, 1999. 142. p.

37 GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 45. p.

38 Lásd előző lábjegyzet: 46. p.

39 RÓNA-TAS ANDRÁS: *A honfoglaló magyar nép*. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 52. p.

A magyarok feltehetően már Kr. u. 839 körül megjelentek az Al-Dunánál. A magyarság ezt követően kezdte megismerni a gazdag földjéről híres Kárpát-medencét. Kr. u. 890 körül a magyarok egyre inkább az új letelepedési célpont, a Kárpát-medencére irányították a figyelmüket. A honfoglalók Kr. u. 895-ben több irányból érkeztek a Kárpát-medencébe. A fősereg a – ma Ukrajnában található – Vereckei-hágón kelt át, azonban a magyar honfoglalók bevándorlása más hágók vonatkozásában is megfigyelhető volt. Ezt követően először Kárpátalja és Erdély valamint az Alföld területe került magyar kézre. Később a keleti frank területnek számító Dunántúl és a morvák által birtokolt felvidéki terület északnyugati része következett.⁴⁰

Bíborbanszületett Konstantin (Kr. u. 913–959) bizánci császár szerint a honfoglaló magyarok, „...a törökök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem lettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük...”⁴¹ „...a honfoglaló magyarság relatív többsége antropológiai szempontból türk (török) eredetű, s csak alig több mint egytizede finnugor. A hét magyar törzsből ötnek török neve van, csak a Nyék és a Megyer finnugor. A finnugor alapszókinccs mellett a legtöbb korai jövevényszavunk szintén török.”⁴² A hét törzs a Nyék, Megyer, Tarján, Jenő, Kér, Keszti és Kürt-Gyarmat voltak. A honfoglaló magyarság mellett ugyanakkor információink vannak a magyarokhoz csatlakozott népről, a kabarokról (kavarokról) is. A kabarok vagy helyesen eredetileg kavarok a honfoglalás előtti időszakban a magyarokhoz csatlakozó, valószínűleg török nyelvű népcsoport voltak. Bíborbanszületett Konstantin a nála járt magyar küldöttség elmondása alapján közli velünk, hogy a kavarok fellázdak a kazárok ellen, egy részüket lemészárolták, mások csatlakoztak a magyarokhoz (nála türkökhöz), és ekkor kavaroknak nevezték el őket. Nevük valószínű etimológiája a „kavir”, azaz „összehoz”, „összegyűjt” szavakra vezethető vissza, de attól ez még lehet valamilyen népi etimológia, ahol egy török szó jelentése találkozik egy nemzetség nevével, ahogy az a törökök esetén is történt. A történelmi emlékek szerint a kabarok (kavarok) három törzset alkottak.

A Kárpát-medencében talált – főként szláv és avar – lakosság számának meghatározásánál is jóformán csak a becslésre hagyatkozhatunk. Számukat megközelítőleg 200 000 főre tehetjük.⁴³ A honfoglalás idején a Kárpát-medencében élő jórészt avarok és szlávok mellé telepedő magyarság az említett népeket gyorsan asszimilálta. Az avarok jelentős része már jóval korábban, a 7. és 8. század fordulóján elpusztult Nagy Károly (768–814) frank uralkodó hadjárata idején. Ezért a kis avar néptöredék beolvasztása nem tarthatott hosszú ideig.⁴⁴

40 TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *Hogyan történt a honfoglalás? A honfoglalás és nemzetközi háttere. História XXX. évfolyam (2. szám), Budapest, 2008. 4., 11–13. pp., CSORBA CSABA: Árpád népe. Tudomány – Egyetem, Kulturtrade Kiadó, Budapest, 1997.*

41 SZABADOS GYÖRGY: *Árpád fejedelem – történet és emlékezet.* Magyar Tudomány, Budapest, 2007/11., 1428–1438. pp

42 ÚJLAKY ISTVÁN: *„Nemzettankönyv”, Kezdetektől a XX. századig.* Kráter Kiadó, Budapest, 1996. 11. p., KRISTÓ GYULA: *História és kortörténet a Képes Krónikában.* Magvető Kiadó, Budapest, 1977. 63. p.

43 GYÖRFFY GYÖRGY: *A honfoglalók száma és az Árpád-kor népessége.* in: KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896-1995).* Millecentenáriumi előadások, KSH, Budapest, 1997. 32. p.

44 KRISTÓ GYULA: *Etnikai viszonyok Magyarországon Szent István korában:* http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2000_03/cikk.php?id=293. (Letöltés ideje: 2010. április 8.)

A honfoglalás korabeli, illetve a honfoglalást követő korszakok (kalandozások és az Árpád-házi uralkodók időszaka) népességszámának meghatározása meglehetősen nehéz feladat. Kiszely István, aki számos nemzetközi és hazai tudományos szervezet tagja, az alábbiakat közli:

„Őseink „régetzett” társadalomban éltek, ami azt jelenti, hogy a vezető réteg és a köznép között volt olyan szabadnak nevezett középréteg – a vezérek és a nemzetségek katonai kísérete –, amelynek lélekszáma a törzsfők és nemzetségek előkelő családtagjainál jóval nagyobb, de a köznépnél kisebb volt. Az átlagosan 5 fős családhoz 20 főnyi társult szolgaréteggel (fegyverhordozókkal, fegyverkovácsokkal, kézműiparosokkal és parasztokkal stb.) is kell számolnunk. E számítás szerint egy-egy 35–40 nemzetségből álló törzshöz 50 ezrenyi ember tartozott (egy nagycsaládhoz átlagosan 28 embert, egy nemzetséghez pedig 1100 embert számítunk). Mivel a magyarok hét törzséhez „törzs” nagyságban hozzá vehetjük a 894-ben magyarokhoz szegődött 3 kabar „csoportot”, így a honfoglaláskor 10 törzsnyi emberrel számolhatunk. E számítások alapján a honfoglaló magyarok lélekszáma 500 000 körüli lehetett. Ezen ma általánosan elfogadott lélekszámszámítás mellett Bartucz Lajos, László Gyula és Kiszely István antropológiai, régészeti, topográfiai és demográfiai számításai alapján a honfoglalók lélekszámát 400–450 000 körülire becsülte, Túri-Kovács Attila pedig a nagycsaládos faluszerkezetből kiindulva honfoglalóink lélekszámát 570 000-re tette.”⁴⁵

Kristó Gyula jeles történész véleménye a kérdéses időszak népességszámáról az alábbi: „Ha az Árpád-koron a 895–1301 közötti mintegy 400 esztendőt értjük, azt kell előljáróban megállapítanom: nincs egyetlen olyan forrásunk sem, amely közvetlenül hasznos adatot szolgáltatna a lélekszám megállapításához, de még olyan se igen akad, amelynek adatai egyszeri áttétellel (egyszeri következtetés révén, vagyis közvetett módon) hasznosíthatók lennének ilyen vonatkozásban.”⁴⁶

A magyar győzelemmel végződő 907. évi pozsonyi csata azonban – amelyet a magyarok a Keleti Frank Királyság seregeivel vívtak – a magyar uralmat már véglegesen megszilárdította a Kárpát-medencében, továbbá a magyarok újabb területeket nyertek az Enns folyóig. A honfoglalás (és az Árpád-kor) népességszámára „demográfus” elődeink nem sok számbeli adatot hagytak. A konkrét, számszerű adatok tekintetében a történészek maguk is megosztottak.⁴⁷ Történészeink is csak különféle becslések alapján próbálnak következtetni a honfoglalók népességszámára.

45 Kiszely István honlapja: <http://istvandr.kiszely.hu/>. (Letöltés ideje: 2010. április 8.)

46 KRISTÓ GYULA: *Magyarország lélekszáma az Árpád-korban*, in: KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások, KSH, Budapest, 1997. 35. p.

47 KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: *A kilencedik és tizedik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Budapest, 2001. 5. p.

1. táblázat: A honfoglalók és a velük érkezett összes népesség

A kutató neve	A népesség becsült száma
Pauler Gyula	100 000
Deér József	200–300 000
Vámbéry Ármin	300–400 000
Barsy Gyula	500 000
Hóman Bálint	500 000
Kézai-Thuróczy	870 000
Baráth Tibor	1 000 000
Schwartner Márton	1 000 000
Szabó Károly	1 300 000

Forrás: KOVACSICS JÓZSEF: A történeti demográfia válaszai és nyitott kérdései az Árpád-kori népesség számára vonatkozóan. in: KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Millecentenáriumi előadások, KSH, Budapest, 1997. 14. p.

A honfoglalást és a pozsonyi csatát követően az addig vándorláshoz szokott magyarság letelepedésre kényszerült. Ennek ellenére a már nem hódítási, sokkal inkább zsákmányszerzési céllal indult kalandozások a 900-as években – szokatlan harcmodoruknak köszönhetően – megismertették a magyarokat a korabeli Európában. A kalandozásokkal járó zsákmányszerzés ugyanakkor oldotta az újonnan berendezkedett magyarság soraiban tapasztalható – a letelepedéssel járó – társadalmi feszültségeket. Viszont a könnyűlovasság, amivel a magyarság rendelkezett, hosszú távon nem tudta felvenni a harcot a nehézpáncélba öltözött ellenfelekkel, és a nyugati területeken megindult várépítések is lehetetlenné tették a későbbi hódításokat. Így legalább negyvenhét – harmincnycolc nyugati és kilenc déli irányú – hadjárat után kudarcba fulladt a kalandozások kora. A 955. évi augsburgi csatavesztés lezárta a nyugati kalandozásokat. Hasonlóképpen alakult a déli hadjáratok sorsa is, ahol a 970. évi arkadiopoliszi csatavesztés tett pontot a kalandozások végére.⁴⁸

A 11. század népesedéstörténeti sajátosságai

A 11. század a magyar történelem egyik legkiemelkedőbb évszázada: az államalapítás, a kereszténység felvétele és elterjedése, a feudalizmus (hűbéri rendszer) kiépítése, Magyarország Európa felé fordulása, ugyanakkor pogánylázadások, a régi – pogány – életforma felé történő visszatérési kísérletek, továbbá az Árpád-házon belüli feszültségek egyaránt jellemezték ezt a sorsdöntő időszakot. A letelepült életmóddal új, állandó települések jöttek létre, *háttérbe szorult a nomadizmus*. A 11. századra *kialakultak az első világi* (királyi székhely(ek), vármegyék központjai) *és egyházi* (főképp püspöki) *centrumok*. *Kialakult a Magyar Királyság*, amely nyugati rítus szerint vette fel a kereszténységet. A 11. század közepéig tíz egyházmegye alakult ki, és közülük kettő – Esztergom és Kalocsa – érsekségként működött Magyarországon.

A monasztikus egyházszervezet is létrejött. Szent István alatt 1038-ig hat bencés férfi monostort⁴⁹ és egy apácaközösséget alapítottak,⁵⁰ továbbá legalább két bazilita monostor létezése is bizonyított. A 12. század elején viszont már 12 egyházmegye és legalább 27 bencés közösség,⁵¹ továbbá hét bizánci monostor működött az ország területén. A korabeli cseh és különösen a lengyel egyházzal összehasonlítva a magyar egyházszervezet átfogóbb, jobban kiépített és szilárdabb volt a 11. században.⁵² A 10. században az úgyszólván még csak keleti értékeket felmutató ország immár a nyugatihoz kezdett igazodni.⁵³ A 10., illetve a 11. század népességszámát a növekedés jellemezte, amely nagymértékben az idegenek bevándorlásának köszönhető. A külföldiek kis csoportja nyugatról érkezett, de a keletről jött – katonailag fontos – népelemek (besenyők, uzok) száma még meghatározóbb volt. Az Árpád-kor népességének természetes szaporodását az is elősegítette, hogy a járványok kevésbé sújtották az országot. A háborúkat pedig viszonylag kis seregekkel vívták, ami megint csak kedvezőbb mortalitást eredményezett.

2. táblázat: Magyarország Árpád-kori lélekszáma (becslés)

Év, időszak	Népesség szám, millió fő	Lakott terület, ezer km ²	Népsűrűség, fő/ km ²	
			a lakott területre	330 ezer km ² - re
			kivetítve	
900	0,25–0,35	200	1,25–1,75	0,76–1,06
1060–1070	0,50–0,55	200	2,50–2,75	1,51–1,67
1200	1,00–1,10	220	4,50–5,00	3,03–3,33
1240	1,20–1,35	220	5,45–6,14	3,63–4,09
1242	1,02–1,22	220	4,64–5,55	3,09–3,70
1300	1,40–1,60	250	5,60–6,40	4,24–4,85

Forrás: KRISTÓ GYULA: Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. in: KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások, KSH, Budapest, 1997. 62. p.

I. (Szent) István (1000–1038) magyar királynak köszönhetjük az első magyar városok, „nagyobb népességtömörülések” létrejöttét. Az országalapító regnálása alatt két királyi központ volt az országban. Az egyik a szakrális központ, a koronázóváros, Székesfehérvár, a másik a gazdasági és egyházi centrum, Esztergom volt. Első uralkodónk

49 CSÓKA J. LAJOS: *Geschichte des Benediktinischen Mönchtums in Ungarn*. München, 1980. 39–44. pp.

50 GYÖRFFY GYÖRGY: *István király és műve*. Budapest, 2000. 327. p.

51 KRISTÓ GYULA: *Tatárjárás előtti bencés monostorainkról*. Századok, 138., Budapest, 2004. 404–405. pp.

52 KOSZTA LÁSZLÓ: Remeték a 11. századi Magyarországon: <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00040/pdf/042-055.pdf>. (Letöltés ideje: 2010. április 8.)

53 KRISTÓ GYULA: *A tizenegyedik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Budapest, 1999. 117, 163. pp.

egyházi központokat is létrehozott; *tíz püspökséget alapított*, amelyek közül *Esztergom érseki központ lett, akárcsak a későbbiekben Kalocsa*. A további nyolc püspöki központ a következők: Bihar (Episcopia Bihor, Románia), később Nagyvárad (Oradea, Románia), Csanád (Cenad, Románia), Eger, Győr, Pécs, Vác, Veszprém és az erdélyi püspökség központja, Gyulafehérvár (Alba Iulia, Románia). Ezen kívül megalapította a pannonhalmi bencés, valamint a bakonybéli apátságot, továbbá a pécsváradi monostort és a veszprémvölgyi apácakolostort is.⁵⁴ Másfelől I. (Szent) István alatt a közigazgatás a kiterjedt királyi birtokok szervezeti egysége volt. Az elnevezés arra utal, hogy a királyi várak körül jöttek létre a közigazgatás egységei. Az ország területét átfogó *vármegyék* számának meghatározása nem könnyű vállalkozás. Történezeink is eltérő adatokat közölnek. Annyi bizonyos, hogy I. (Szent) István uralkodása végén már 45 vármegyéről tudunk.⁵⁵ A királyi vármegyék központjai idővel szintén jelentősebb települések lettek.⁵⁶

A *keresztény életforma* meghonosítása sem ment zökkenőmentesen a korabeli Magyarországon. A *pogányság* és a régi rendbe vetett hit még nagyon erősen tartotta magát, ezért első uralkodónknak le kellett számolnia az elégedetlen törzs- és nemzetséggfőkkel. I. (Szent) István első ellenfele a somogyi Koppány vezér volt, majd – 1003-ban – az erdélyi Gyula és végül – 1028-ban – Ajtony vezér leverésére került sor. Az előbbiekben említett jelentős személyiségek mellett még sokakat rá kellett első uralkodónknak vennie az új rend megtartására. Ezt a tevékenységet az országalapító hol békésen, hol fegyveres erejére támaszkodva érte el. A kereszténység felvétele tehát jelentős áldozatokat követelt, amely – fegyveres konfliktus esetén – számbelileg csökkentette a népesség számát.⁵⁷ A belpolitikai nehézségekkel szemben első uralkodónk külpolitikája viszonylag kevés nehézségbe ütközött. Az ország belső békéjének megteremtése stabil és békés külpolitikát követelt, ezért az országalapító minden környező állam uralkodójával békés viszonyra törekedett.⁵⁸

Az első magyar király érdemeit későbbi utóda, I. (Szent) László (1077–1095) ismerte el azzal, hogy 1083. augusztus 20-án – VII. Gergely (1073–1085) pápa jóváhagyásával szentté avatta – Imre herceggel és Gellért püspökkel egyetemben.

Az „országalapító” halálával (1038. augusztus 15.) az ország politikai szempontból mélypontra süllyedt. I. (Szent) István utódja, a velencei származású *Orseolo Péter* (1038–1041, 1044–1046) rövid uralkodása nem igazolta a hozzá fűzött re-

54 KRISTÓ GYULA: *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szegedi Középkor-történeti Könyvtár 3., Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1993. 121–123. pp.

55 ELTE, *Állam- és Jogtudományi Kar*: <http://www.ajk.elte.hu/Tanszkek/Majt/Magyar%20JogtorteNET/magyarzatok/kiralyivarmegyek.htm>. (Letöltés ideje: 2010. április 9.)

56 KRISTÓ GYULA (szerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon (9-14. század)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 359. p.

57 KRISTÓ GYULA – BARTA JÁNOS – GERGELY JENŐ: *Magyarország története. Előidőktől 2000-ig*. Pannonic Kiadó, Budapest, 2000. 42. p.

58 KRISTÓ GYULA: *A magyar állam megszületése*. Szegedi Középkor-történeti Könyvtár 8., Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. 333. p., KRISTÓ GYULA: *Az Árpád-kor háborúi*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1986. 52–53. pp.

ményeket.⁵⁹ Belharcokkal teli uralkodása alatt a középkori Magyar Királyság a Német-Római Birodalom hűbérese lett.

A „következő” király, *Aba Sámuel* (1041–1044) rövid ideig tartó uralkodása – (Orseolo) Péteréhez hasonlóan – meglehetősen viszontagságos volt. A király származása, azonban népesedéstörténeti szempontból érdekes. A korabeli források nem Aba Sámuelként hivatkoztak rá, hanem inkább az „Aba” elnevezést használták. A magyar király pénzerméin viszont a „Sámuel” megnevezést találjuk. Az „Aba” név utalás az uralkodó nemzetségére, ahonnan származott. A „Sámuel” viszont héber eredetű név. Egyes források – az akkortájt ritka „Sámuel” név alapján – zsidónak tekintik, azonban erre vonatkozó tényleges bizonyíték nincs. Anonymus viszont már kun származásúnak írja le, egy 14. századi krónika pedig már koremi származásúnak említi.⁶⁰ A két eredetelméletben közös az, hogy keleti származású volt. Ebben az időben viszont csak egy olyan keleti származású törzs élt Magyarországon, ami keletről érkezett és telepedett le Magyarország területén; ezek a kazárok közül kivált kabarok (vagy helyesebben kavarak) részét alkotó kálizok voltak. A kazárok vallása az izraelita volt, ezért többen is arra a megállapításra jutottak, hogy Aba Sámuel talán egy zsidó hitre tért családból származott.⁶¹ Aba Sámuel a korabeli és későbbi krónikák is trónbitorként, zsarnokként ábrázolják, azonban a nép sokáig szentként tisztelte. Ez utóbbi gondolatot a források is alátámasztották: „...és nem csupán népszerű volt; utóbbi hamvait a szentekéhez hasonló módon tisztelték.”⁶² Népesedéstörténeti szempontból uralkodásának megítélése – (Orseolo) Péteréhez hasonlóan – nem kedvező, mivel rövid uralkodása alatt a Német-Római Birodalom seregei többször is végigdúlták és fosztogatták a Dunántúlt, valamint a Felvidék jelentős részét. A német seregek pusztításai jelentős véráldozatot követeltek a korabeli Magyar Királyság népességétől.

I. (Szent) István utódait követően, 1046-ra Magyarország ismét válaszutó elé került, vagy a pogány életformát választja, vagy végleg elfordul tőle. A királlyá koronázott *I. András* (1046–1060) továbbra is megtartotta országát a nyugati kereszténységben, habár az *1046. évi Vata-féle pogánylázadás* mind emberéletben, mind anyagiakban jelentős veszteséget okozott az országnak. I. András – öccse, Béla herceg segítségével – sikeresen szállt szembe az országra törő német-római császár hadaival is.⁶³ I. András egyik legmaradandóbb cselekedete – egyháztörténetileg – a tihanyi bencés apátság 1055-ös megalapítása. Magát a királyt is itt temették el, sírhelye jelenleg az egyetlen eredeti helyén lévő királysír.⁶⁴ **A kolostoralapító magyar király oklevele**

59 KRISTÓ GYULA (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 544. p.

60 *Abasár település honlapja*: http://abasar.atw.hu/index_elemei/lapok/abasam.htm. (Letöltés ideje: 2010. április 9.)

61 KRISTÓ GYULA: *Arisztokrácia az Árpád-korban*. Rubicon, 1994/10. Az internetről letölthető az alábbi oldalról: <http://www.lemontree.hu/egyebkep/linkkep/history/tortenetek/kozepkor/arisztokracia.htm>. (Letöltés ideje: 2010. április 9.)

62 SZÉKELY GYÖRGY – BARTHA ANTAL (szerk.): *Magyarország története, Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

63 BENDA KÁLMÁN (szerk.): *Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 87. p.

64 BERTÉNYI IVÁN: *Szent István és öröksége 1000–1440*. Kulturtrade Kiadó, Budapest, 1997. 30. p.

a legrégebbi, eredeti formájában fennmaradt Magyarországi oklevél, melynek latin nyelvű szövegében magyar szavakat, kifejezéseket is használtak. Ezért a magyar nyelv legrégebbi írásos emléke is.⁶⁵

I. Béla (1060–1063) rövid uralkodása népesedéstörténetileg kevésbé jelentős, habár sokat tett a – *Vata fia, János által vezetett pogánylázadás* elfojtásával – kereszténység hazai megmaradása érdekében. Törekedett továbbá az ipar, a kereskedelem és a pénzügyi helyzet rendezésére, valamint a közjólét emelésére. Kiváló hadvezéri képességének köszönhető, hogy az ország nem lett a Német-Római Birodalom hűbérese.

I. András fia, *Salamon* (1063–1074) udvarában mind nagyobb befolyáshoz jutottak a német származású lovagok, akik szerepének növekedésével a főurak – így I. Béla fiai, Géza és László hercegek is – attól tartottak, hogy megismétlődik (Orseolo) Péter uralma. Salamon félreállításával sikerült a fenyegető zűrzavaros időszakot megelőzni. Az uralkodó későbbi sorsa a – történészek szemében – vita tárgya.⁶⁶ Salamon uralkodása alatt a legjelentősebb népesedéstörténeti esemény az Erdélyt pusztító besenyők legyőzése volt, akik súlyos veresétséget okoztak a keleti ország-résznek. Ezt az esetet leszámítva a magyar haderő inkább külföldön vagy az ország határain harcolt. A fiatal király felelőtlen és önfejű bel- és külpolitikájával sokat ártott hazájának, azonban – mint katona – érdemeit több forrás is elismeri.

I. (*Magnus*) Géza (1074–1077) rövid uralkodásához népesedéstörténeti szempontból egyetlen jelentősebb esemény kapcsolódik: a korábban Moldvában élő besenyők egy részét a nyugati határszélen telepítették le és bízták meg őket hátrvédelmi feladattal. Az oklevelek tanúsága szerint mintegy ötven helységben telepedtek le a besenyők. Fő központjuk Fejér megyében volt.⁶⁷ Egyháztörténetileg viszont meghatározó személyiség volt.

I. Géza bátyja, a „lovagkirály” I. (*Szent*) László (1077–1095) a magyar történelem szempontjából kiemelkedő jelentőségű uralkodó volt. Népesedéstörténetileg az első törvénykönyve kiemelkedő jelentőségű. Különösen érdekesek a magyarországi zsidókra és iszlám hitűekre vonatkozó szabályozások.

A kereskedőkről az alábbi rendelkezést találjuk: „Ha az izmaelitáknak nevezett kal-márok között volnának olyanok, a kik a keresztység után környülmételkedvén, visszatértek az ő régi törvényökre, távoztassák el székeiktől és telepítsék más falukra őket.

1. § „A kik pedig ítélet szerint bünteleneknek találtatnak, azok az ő tulajdon szé-kekben vagy házaikban maradjanak.”⁶⁸

Ugyanakkor a zsidók és keresztény nők házasságáról az alábbiakat közli a jogsza-bály: „Ha zsidó keresztyén asszonyt veszen társul magához, vagy valamely keresz-tyén személyt szolgaságban tart az ő házánál, vegyék el tőle és adják vissza annak szabadságát; a ki pedig eladta volt, attól az árat vegyék el és legyen az a püspökök jövedelme.”⁶⁹

65 A *Tihanyi Bencés Apátság honlapja*: <http://tihany.osb.hu/>. (Letöltés ideje: 2010. április 10.)

66 ROKAY PÉTER: *Salamon és Póla*. Újvidék, 1990. 164. p.

67 GLATZ FERENC (szerk.): *Magyarok a kárpát-medencében*. História könyvek, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1988. 33. p.

68 *Corpus Juris Hungarici, Szent László Király (1077–1095) Dekrétomainak Első Könyve*, 9. fejezet.

69 *Corpus Juris Hungarici, Szent László Király (1077–1095) Dekrétomainak Első Könyve*, 10. fejezet.

I. (Szent) László „ország-gyarápítóként” is jelentős személyiség volt. Seregeivel elfoglalta a Dráva folyótól délre fekvő Szlavóniát és Horvátországot. A középkorban Szlavónia területe még a mai horvát főváros Zágráb és tágabb környékének felelt meg. Horvátország viszont csak egy kis tengerparti sávot takart az Adriai-tenger partján. Ettől kezdve lett évszázadokra szólóan a magyar terjeszkedés legfőbb színtere a Balkán-félsziget. A hódítás egyháztörténeti szempontból is jelentős, ugyanis a király Zágráb városában hozta létre a 11. magyar püspökséget.⁷⁰

A történészek általában I. (Szent) László uralkodásával szokták a 11. század tárgyalását lezárni. A „lovagkirály” jelentőségét későbbi utóda, III. Béla (1172–1196) ismerte el azzal, hogy 1192. június 27-én – III. Celesztin (1191–1198) pápa jóváhagyásával – szentté avattatta.⁷¹

12. század népesedéstörténeti sajátosságai

A történészek körében elterjedt az a vélekedés, hogy a 12. század a magyar történelem egyik legjelentéktelenebb korszaka volt. Kétségtelen, hogy a 12. században nem játszódtak le olyan jellegzetes események, mint a 11. században az államalapítás, a kereszténység felvétele és térítése, a pogánylázadások, a keleti inváziók, vagy később a 13. században az Aranybulla-mozgalmak, a tatárjárás, illetve az oligarchák harcai. Annyiban azonban a 12. század mégiscsak jelentős volt, hogy igen nagy hatású változások mentek végbe a magyar társadalom életében. A 11. században kialakult berendezkedés (az ún. Szent István-i rendszer) a 12. század végére válságba jutott, ezért elkezdődött egy új struktúra kialakítása, amely a 13. században egy teljesen új modellnek adta át a helyét.⁷²

A 12. század elején a Kárpát-medence már viszonylag sűrűn lakott belső sík- és dombvidékekből és az ezeket körülvevő lakatlan vagy gyéren lakott hegyvidékekből állt. A Magyar Királyság lélekszámát *nem tudjuk megbízható módon meghatározni*. Történészeink szerint a 12. században az ország népessége minden bizonnyal elérte a másfél millió főt. Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy ezt az adatot csak mint „*hózzávetőleges értéket*” szabad elfogadni.⁷³ Minden bizonnyal elfogadható viszont az a megállapítás, hogy a magyarországi népesség jórészt magyar volt, ugyanakkor jelentős számban éltek itt már más népcsoportok is.

Nem elhanyagolhatók továbbá a demográfiai tényezők sem. Ezek közül elsősorban a *mechanikus népmozgalmat*, a *vándorlást* kell megemlítenünk, annak is alapvetően két típusát: a külső, illetve a belső vándorlást. A 12. században folyamatossá vált az ország területére történő *be-*, illetve az onnan történő *kivándorlás* (külső vándorlás), továbbá

70 DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. III. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 2004. 228. p.

71 DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. I. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 2004. 412. p.

72 MAKK FERENC: *A tizenkettedik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 5., 193., 194., 200. pp.

73 SZÉKELY GYÖRGY (főszerk.) – BARTHA ANTAL (szerk.): *Magyarország története, Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 1092. p.

az ország területén belül (belső vándorlás) is jelentős „népmozgások” mentek végbe. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk továbbá a többségi magyar társadalom *asszimiláló hatását* sem, amely már közvetlenül a honfoglalás után is megmutatkozott a Kárpát-medencében „talált” népelemekkel.

A 12. században Magyarország területe – Horvátország, Dalmácia, illetve Bosznia nélkül – közel 330 000 km² volt, ebből mintegy 220 000 km² számított lakott területnek. Az ország vármegyékre tagolódott, amelyek száma a Salamon (1063–1074) magyar király korabeli 45-ről 72-re emelkedett. Becslések alapján az ország nyers nép-sűrűsége 7 fő/km² volt, a lakosok száma pedig közel 1,5 millió főt tett ki.⁷⁴ Az ország lélekszámát illetően a történészek eltérő álláspontokat képviseltek. Az ország lakosainak többsége magyar nemzetiségű volt, de a szláv népelemek száma is jelentős volt. Keletről idegen népelemek érkeztek: a besenyők,⁷⁵ illetve az uzok,⁷⁶ akik már a 11. században is megjelentek Magyarország területén. A keletről jött népek elsősorban az ország fegyveres védelmében játszottak fontos szerepet.

A 12. században a magyar gazdaság agrárgazdaság volt, amelynek a 11. században még az állattenyésztés volt az uralkodó ágazata. A 12. századra a földművelés súlya, jelentősége elérte az állattenyésztését. Az ekés földművelés mellett a kertgazdálkodás és a szőlőművelés is rohamos fejlődésnek indult. Az állattenyésztésben a ridegtartást, illetve a nomád formát felváltotta többek között az istállózás. Jelentős volt a halászat, vadászat és a méhészet is. Az évszázad egészére a természetes gazdálkodás volt jellemző. Ez azt jelentette, hogy a szolgálónépek (akik egyszerre voltak földművesek, állattenyésztők és kézművesek) mindenben eltartották urukat, illetve saját magukat is. A földek termékenyek voltak, a termés pedig bőséges, az állatállomány hatalmas és Nyugat-Európához képest az éhínség (latinul famines) meglehetősen ritkán jelentkezett. Az ország gazdagsága minden alkalommal meglepte az idegen utazókat, akár keletről, akár nyugatról érkeztek.

A kereskedelmünk is jelentős fejlődésnek indult. A Magyar Királyság többnyire mezőgazdasági és bányászati termékeket exportált (gabona, bor, só, arany, ezüst, réz, vas, fa, állat stb.) valamint ipari késztermékeket importált (textíliák, fűszerek, fegyverek stb.). A gazdasági változások mellett jelentős társadalmi változások is történtek hazánkban.

74 MAKK Ferenc: *A tizenkettedik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 5., 193., 194., 200. pp.

75 A besenyők eleinte a Volga és Urál folyók közötti pusztákon éltek. Árpád fia, Zsolt fejedelem uralkodásától egészen I. (Szent) László (1077–1095) koráig folyamatos volt a besenyők letelepedése a középkori Magyarországon. Nagyobb besenyő-telepek voltak a Dunántúlon és Csanád vármegyében; kisebbek a Bácskában, a Bácskában, illetve a Felvidéken, továbbá Erdélyben és Szlavóniában is. A besenyő-telepeknek még a 13. században is külön ispánjaik és bíráik voltak s főbírájuk maga a nádor volt. *A Pallas Nagylexikona*, A Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1896. II. kötet, 328. p.

76 Az úz vagy oguz törzsek a Kr. utáni 6. században tűnnek fel az Első Türk Birodalom (552–630) alávetett népei között. Ekkor a Türk Birodalom északi részén, az Altaj-hegység és a Bajkál között éltek; központjuk feltehetően a Szelenga völgyében volt. Az úzok többsége keleten maradt. A vándorló úzok pedig az 1060/1070-es években, kisebb csoportokban az Al-Duna mentére és Erdélybe is beköltöztek. Krónikásaink feltehetően a „fekete kunok” néven írták le őket a kun-kipcsak „fehér-kun” törzsekkel szembeni megkülönböztetésül.

Településdemográfiai szempontból – mivel a középkori Magyarország még agrárország volt – a falusias jelleg volt a meghatározó. Nyugat-európai szemmel nézve egyetlen igazi városunk sem volt. Közép-Európai viszonylatban az érseki, illetve a püspöki székhelyek, a királyi székhelyek, illetve a királyi vármegyék központjai számítottak jelentősebb településeknek, esetleg városoknak.

A magyarországi városfejlődés élén a királyi székvárosok, az országos árucseréi színhelyévé váló *Esztergom* és a szakrális *Székesfehérvár* álltak. *Esztergomban* már korán letelepedtek idegen népelemek, főként latinok (vallonok). Növelte *Esztergom* súlyát, hogy a 12. századi Magyarországon csak itt vertek pénzt, továbbá a városban pénzváltó is működött. Szintén a 12. században jelentős erődítésekkel (vár, lakótorony) és palotákkal látták el a várost. A 13. század elejéig csak *Esztergom* élvezett árumegállítási jogot. A másik legjelentősebb város *Székesfehérvár* volt. A szakrális, koronázási és temetkezési királyi székvárosban szintén latinok (vallonok) telepedtek le, akik a kereskedelem fellendítése folytán sokat tettek a városért. A legrégebb magyar városi kiváltság, a „*fehérvári jog*” – amelyet III. István (1162–1172) adományozott – is a városhoz kapcsolódik. A 12. század második felében – III. Béla (1172–1196) támogatásával – az említett két város mellé csatlakozott *Óbuda* is. A város jelentőségének felértékelődése elsősorban kereskedelmi szempontokkal magyarázható. Ugyanis a városon átvezetett a jeruzsálemi zarándokút, valamint érintette az oroszországi távolsági kereskedelem, valamint a keletről érkező Dalmácián át Velencébe tartó áruforgalom is. *Óbuda* ígéretes gazdasági fejlődése még Imre király (1196–1204) regnálása alatt – a kivetett adók és vámok, valamint a városi bírások prapostjainak kezébe kerülésével – megakadt. A negyedik feltörekvő város *Pest* volt. A kedvező földrajzi fekvés, a beköltöző német hospesek és az uralkodótól megkapott kiváltságok a 13. század elejére jelentősen felemelték *Pest* értékét is.

A kézműveség és a kereskedelem fejlődése tovább növelte az előbbieken említett települések lélekszámát. Ennek ellenére a népesség többsége 100, maximum 200 fős, többnyire rendezetlen képet mutató falvakban (latinul villa) élt, ahol fából, illetve nádból készített szegényes veremházakban lakott. A kőház csak királyi, egyházi, illetve vármegyei központokban – ott is csak ritkán – volt megfigyelhető. A 12. században a falvak számát Makk Ferenc történész közel 9–10 ezerre becsülte.

Az okleveles források megadják egy-egy *prédium* háznépességét. Amennyiben sikerült – becslés alapján – a *prédium* területének nagyságát is meghatározni, lehetőség nyílik, hogy a két adatból a *prédium* népsűrűségét meghatározzuk. Ezek után el kell döntenünk, hogy a kapott érték egy becsült országos népsűrűségi átlagtól merrefelé és milyen mértékben tér el. Az előbbieken említett fejtegetés jórészt becslésen alapul, tehát hipotetikus érvényű lehet.⁷⁷ Kristó Gyula álláspontja szerint: „Az 1138–1223 közötti időben 10 *prédium* (illetve terület) népsűrűségi értékének két szélső határa 3,5 és 16,5 fő/km². Ennek átlagával, azaz 8–10 fő/km²-rel számolva s ezt az országot 220 ezer km²-nyi lakott területére vetítve Magyarország népességéeként a 12. század végén 1,8–2,2 (azaz kerekén 2) millió fő adódott. Az utolsó időnkig ez számított

⁷⁷ A *prédium* (latinul praedium) az Árpádok korában szabad nemesi birtokot jelentett. A *Pallas Nagylexikona*, 14. kötet, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1895. 199. p.

általánosan elfogadott értéknek.” „Ennek a számítási módnak azonban több más bizonytalansági tényezője is van.” „Több más tényezőre (átlagos falunagyság, népességnövekedési ráta, betelepítések stb.) tekintettel egy újabb vizsgálat és becslés eredményeként 1200 táján 5 fő/km²-es népsűrűségi átlag látszik a legelfogadhatóbbnak. Eszerint Magyarország 220 ezer km²-en élő népessége 1,1 millió főt tehetett ki.”⁷⁸

Az uralkodók tekintetében több történész a kiemelkedően művelt⁷⁹ (Könyves) Kálmán (1095–1116) regnálástól kezdi a 12. századi uralkodók sorát. Hadvezérként elmaradt elődje, a „lovagkirály” ezen a téren tanúsított jeles és páratlan képességeitől; mint „fontolva haladó” a lehető legkevesebb külpolitikai konfliktusba avatkozott be. Ennek ellenére ügyes diplomáciával és viszonylag elenyésző véráldozattal szerzi meg Magyarország számára Dalmáciát. Ugyanakkor a Magyar Királyság területgyarapodásával az ország népességén belül a szlávok aránya emelkedett.⁸⁰

(Könyves) Kálmán uralkodása idején a zsidóság jelentősebb számban vándorolt be az ország területére. A keletről, a „sztyeppe-országúton” – érkező magyarok már a kazárok között is találtak zsidókkal, valamint a honfoglalás idején is találtak a szlávok között zsidó kereskedőket. A zsidók Magyarországon is zárt közösségekben, a saját törvényeik szerint éltek. Az ebből eredő elzárkózás, a sikeres kereskedésük, valamint a keresztény ember szemében elítélendő kölcsönületekből származó haszon csakhamar ellenszenvet ébresztett a zsidósággal szemben. A 11. században ez már nyílt üldözéssé vált Németországban, Csehországban és máshol is.⁸¹

(Könyves) Kálmán nagy hangsúlyt fektetett a kereskedelem szerepének növelésére. Ennek érdekében a korabeli – főként csehországi – zsidóüldözések miatt befogadta a menekült zsidóságot a Magyar Királyság területére. Lehetővé tette a zsidóság számára a birtokszerzést, illetve a birtokok pogány rabszolgákkal való megművelését, ugyanakkor tilalmazta a keresztény rabszolgák adásvételét, valamint a zsidóság letelepedését – akárcsak nyugaton – a püspöki székhelyekre korlátozta. Engedélyezte továbbá a marhaexportot, azonban a lókereskedelem exportjának királyi monopóliumát fenntartotta. A tarcali zsinat határozatai utóbb, a zsidóüldözések nyomán történt bevándorlás miatt újabb részekkel egészültek ki, amely főleg a zsidók és a keresztények közötti adásvételt szabályozta:

„Senki a zsidók közül keresztényen cselédet venni vagy eladni, avagy magánál szolgaságban tartani ne merjen.

1. § A melyiknél pedig jelenleg van olyan, ha a neki megengedett idő alatt túl nem ad rajta, vesztse el.”⁸²

78 KRISTÓ GYULA: *Magyarország története 895–1301*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 189–190. pp.

79 GERÉB LÁSZLÓ (ford.): *Képes Krónika*. Magyar Hírlap – Maecenas Kiadó, Budapest, 1993. 88. p., KRISTÓ

GYULA: *Magyarország története 895–1301*. Kézirat, Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 117. p.

80 NAGY GÁBOR (szerk.): *Magyar középkor. Az államalapítástól Mohácsig* (Forrásgyűjtemény). Könyves Kálmán – Nodus Kiadó, Budapest, 1995. 148. p.

81 GERGELY JENŐ – KARDOS JÓZSEF – ROTTLER FERENC: *Az egyházak Magyarországon*. Korona Kiadó, Budapest, 1997. 23–24. pp.

82 KRISTÓ GYULA: *A magyar nemzet megszületése*. Szegedi Középkor-történeti Könyvtár 8, Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1997. 168–169. p.

75. fejezet a földművelő zsidókról, az ő jószágokról és lakóhelyükről:

„A kinek közülük mezei gazdasága vagy, pogány cselédekkel lássa el azt.

1. § Zsidók, ha módjuk van benne venni, bírhatnak ugyan mezei jószágot, de ő nekik sehol másutt, hanem csak püspöki székhelyen legyen szabad lakniuk.”⁸³

(Könyves) Kálmán elismerte a zsidó vallást, továbbá a zsidók törvénye szerinti eskü bizonyító erejét, ezzel szemben kérelmelhetetlen volt az iszlám vallással és szokásaival szemben.

Amíg a zsidók (és az iszlámhitűek) szerepe a kereskedelemben és a gazdaságban volt meghatározó, addig a királyi hadseregben és a testőrségben jelentős szerep jutott más külföldi, idegen elemeknek. (Könyves) Kálmán uralkodásának idején főként a környező országokból érkező szláv nyelvű idegenek letelepedése volt a meghatározó. Esztergomban és Visegrádon orosz testőrök katonáskodtak, akik az említett központok környékén éltek, amire az Oroszi nevű falvak (pl.: Kisoroszi) is utaltak, illetve utalnak.⁸⁴ Továbbá ebben az időben kezdtek a magyar uralkodó környezetében megjelenni a II. István uralkodása idején jelentős szerepet betöltő besenyők is.

(Könyves) Kálmán uralkodása a korabeli Magyar Királyságra nézve összességében pozitívnak mondható. A külpolitikában példaszerűen állta meg a helyét – a német fenyegetés ellenére – a reformpápaság⁸⁵ felé forduló uralkodó.

(Könyves) Kálmán fia, II. István (1116–1131) uralkodását nemcsak a bel-, hanem a külpolitikai nehézségek is beárnyékolják, amelyek a Magyar Királyság nemzetközi elszigetelődéséhez vezettek. Az elszigetelődésből való kitörés 1125-ig váratott magára, addig Magyarország és szinte minden szomszédja között feszült volt a viszony. A király számára kedvezőtlen nemzetközi helyzet az országon belüli – Álmos-párti – „ellenzék” számára lehetőséget nyújtott a megerősödése. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy II. István megbízható támogatókkal próbálta körbevenni magát, belső támaszának megerősítése érdekében befogadta Magyarországra az 1122. évi – Bizánc ellen irányuló – berrhoói csatában vesztes besenyő sereg vezetőit és maradványait. A besenyőkre Magyarországon a már ismert határfő szerep, továbbá egyéb katonai szolgálat várt.⁸⁶ A besenyők a székelyekkel együtt gyorsan mozgó (könnyű) lovas alakulatokat képeztek.

Abu Hamid al-Garnati mór származású andalúz utazó a 12. század közepén igen jelentősnek becsülte a magyarországi besenyők számát. Településeik főleg az ország határai mentén széles karéjban szétszórta helyezkedtek el. A Dunántúl területén jelentősebb központjaik voltak a történelmi Győr, Moson, Sopron, valamint Fejér és Tolna vármegyékben, továbbá az egykori történelmi Magyarország déli részén elhelyezkedő Bánságban. A Partiumban, Biharban, valamint a Dráva és a Száva folyók között is éltek egykoron besenyők. A Felföldön, Duna jobb partján, Pozsonyligetfal

83 *Corpus Juris Hungarici, Kálmán Király (1095-1116) Dekrétomainak Első Könyve*, 75. fejezet.

84 Egy-egy ilyen falu két orosz ajtónállót volt köteles az udvar számára szolgálatni. KRISTÓ GYULA: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 201. p.

85 KÁVÁSSY SÁNDOR: *Magyar történelem a legrégebb időkől 1301-ig*. Kézirat, Tankönyvkiadó, Budapest, 1987. 65. p.

86 A 11. század második felében a bizánci császár és az orosz fejedelmek határvédőkként alkalmazták őket.

(Pozsony (Bratislava), a szlovák főváros egyik kerülete) környékén a besenyők három határőr-települést is fenntartottak, és a Vág mentén ugyancsak volt számos besenyő „villa speculatorum”, amiről a településnevek máig tanúskodnak. A Csallóközben, Nyitra és Hont vármegyékben, illetve a hajdani magyar–lengyel határvidéken további besenyő települések léteztek.⁸⁷ A besenyők egy része – a letelepedést követően – hamar felhagyott mind a nomád pásztorkodással, mind a katonáskodással; földművelésre „adta a fejét”. II. István uralkodása alatt már jelentős befolyásra tettek szert az ország kormányzásában. A nomád népcsoport betelepítésének elsődleges indoka az uralkodó (*besenyő testőrség*) és az ország fegyveres védelme volt, annak ellenére, hogy a letelepedés után – amint arra már utaltunk – a besenyők egy része szakított régi életmódjával. A besenyők a 12. században jelentős szerepet játszottak a magyar uralkodók fegyveres konfliktusaiban. A besenyő könnyűlovasság a magyar királyi haderő egyik legütőképesebb része volt.

Az 1128. évi belpolitikai események arra intették II. Istvánt, hogy belső támasza megerősítéséről gondoskodjék. A magyar uralkodó – a Magyar Krónika szerint – szorosabbra fonta a barátságát az 1122 után Magyarországra befogadott besenyőkkel, illetve azok előkelőivel.

Demográfiai szempontból a népesség számát csökkentő fegyveres konfliktusokban nem szűkölködött II. István uralkodása. Ez időszak alatt számos fegyveres összecsapást (olšavai ütközet a csehekkel, a dalmát konfliktus Velencével, orosz hadjárat stb.) elvesztettek a magyar seregek, de az igazi pusztítást a Bizánccal való konfliktus okozta⁸⁸

II. (Vak) Béla (1131–1141) uralkodása ismét érdekes népesedéstörténeti mozzanatot hordoz. Ugyanis ekkor került kapcsolatba először a magyarság és a szerbség, igaz még csak dinasztikus szinten. Feltételezhető, hogy a vak uralkodó helyett felesége, a szerb Ilona gyakorolta hallgatólagosan a királyi hatalmat. Ennek oka, hogy a magyar uralkodó vaksága miatt a mindennapi élet alapvető problémáival is alig tudott megküzdeni, ezért segítségre szorult.

II. (Vak) Béla fia, II. Géza (1141–1162) a magyar népesedéstörténet szempontjából nemcsak az egyik legjelentősebb 12. századi magyar uralkodó, hanem az egyik legjelentősebb Árpád-házi uralkodó is egyben. Uralkodása alatt a történelmi Magyarország területére *nyugatról latin* (olaszok, vallonok, franciák), illetve *német* (szász, sváb, flamand, Rajna-vidéki német stb.) *ajkú népesség* is érkezett. A leteleplők jelentős többsége – a viszonylagos földrajzi közelség miatt is – németajkú volt. A németek sem egy területről jöttek, sokak eredeti lakóhelye a Közép-Rajna vidék volt, de jelentős számú Mosel-vidéki német is bejött a Magyar Királyság területére.

A nyugatról érkezett idegenek (hospesek), akik jórészt német ajkúak voltak előszörban a felvidéki Szepességben (németül Zips), illetve az erdélyi Királyföldön (németül Königsboden) a Barcaságban (németül Burzenland) és Beszterce vidékén (németül Nösnerland) telepedtek le. A német ajkú hospeseket összefoglaló néven

87 MAREK, MILOŠ: *Besenyők és azok Szlovákia mai területén*. in: Kisebbségkutatás, Budapest, 2003. 4. szám.

88 GLATZ FERENC (szerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében*. História könyvek, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1988. 36. p.

„szászoknak” hívjuk.⁸⁹ A szászok jelentős szerepet játszottak Magyarországon, elsősorban a városiasodás, illetve a gazdaság és a kereskedelem tekintetében.

A „jövevények” behívásának indoka kettős volt, egyfelől a szászok Erdély déli határait voltak hivatva megvédeni,⁹⁰ továbbá az „idegenek” tudásával a magyar királyok az ország kultúrájának színvonalát is javítani kívánták. A *szászság megjelenése* a Német-Római Birodalom demográfiai és társadalmi helyzetével magyarázható.⁹¹ A birodalom ugrásszerű népességnövekedése, a parasztság és a kismemesi réteg elszegényedése miatt kirobbant társadalmi feszültségek indukálták a népmozgalmat. Ezt a folyamatot tovább erősítette, hogy néhány német város (pl.: Köln, Mainz, Speyer stb.) lakossága maga ragadta meg a kezdeményezést jogai védelme érdekében. A szászok letelepülésében jelentős szerepük volt a *lokátoroknak* (*locatores*), akik közvetítők voltak a magyar király és a behívni kívánt népek között. A lokátoroknak nagy szerepük volt a „tárgyalásoknál”, ugyanis a „vendégek” csak akkor hagyták el hazájukat, ha több jogot kaptak, mint amennyivel otthon rendelkeztek. A lokátorok szervezték meg az idegenek bejövetelét, letelepedését, továbbá ők biztosították az eszközöket, állatokat, valamint a vetőmagokat is az új élethez. A lokátor munkájáért földet és bizonyos jogokat kapott az új területen. A betelepülések előtt a tárgyalások alkalmával figyelembe vették a német szokásjogot és a magyar vendégjogot is. Az erdélyi – akárcsak a szepesi – szászok letelepülése több hullámban zajlott le, csak az első betelepülés történt II. Géza uralkodás alatt. Az uralkodó nem a szórványos telepítésre törekedett, hanem a nagyobb tömbök kialakítását szorgalmazta. Ennek érdekében – többek között – nagyobb áttelepítéseket (belső vándorlás) vitt végbe a székelység vonatkozásában, akik mai lakóhelyüket megelőzően az erdélyi Szászföld területén éltek.⁹²

II. Géza telepesei főként a mai Nagyszeben (Sibiu, Románia) közvetlen környékén és attól keletre, az Olt folyó völgyében – a későbbi szebeni, nagysinkai és újegyházi „szász székek” területén – telepedtek le. Ezt a területet az uralkodó kiüríttette számukra, ezáltal ők saját nyelvükön nevezett új településeket alapítottak. Az erdélyi szászok az első erdélyi hazájukat a többi szászok lakta vidéktől megkülönböztető névvel mindvégig „*Altland*”-nak nevezték. A 12. században összefüggő tömbben csak itt éltek németek Erdélyben, a többi egykorú német bevándorló már részben szláv, de leginkább a székely őslakosság közt elszórtan telepedett le. Minden jel arra utal, hogy az erdélyi szászság még a 12. században – feltehetően III. Béla (1172–1196) uralkodása alatt – utánpótlást kapott. Az új vendégek az „*Altland*” keleti és nyugati határain – ahol gyér szláv, illetve székely lakosság élt – telepedtek le. Ezáltal birokba vették a későbbi kőhalmi, szászvárosi, illetve szerdahelyi szász székek területét, vala-

89 GYÉMÁNT RICHÁRD – SZONDI IIDIKÓ: *Az erdélyi szászok a népszámlálási adatok tükrében*. Acta Juridica et Politica, Szeged, Tomus LXIII., Fasciculus 19., 2003. 50. p.

90 MAKKAI LÁSZLÓ – MÓCSY ANDRÁS (szerk.): *Erdély története*. 1. kötet, Akadémia Kiadó, Budapest, 296. p. 91 VOGEL SÁNDOR: *Az erdélyi szászok*. Honismeret, Budapest, 2001/3. XXIX.

92 A későbbi, az I. világháborút követő román megszállásig létező Háromszék vármegyét alkotó három székely szék [Kézdi, Orbai és Sepsí (azaz sebesi)] elnevezése is a székelység korábbi szászföldi lakóhelyére utal. Mindhárom széknév egy-egy szászföldi helynévre vall, ezek (Szász)sebes, (Szász)orbó és (Szász)kézd. MAKKAI LÁSZLÓ – MÓCSY ANDRÁS (szerk.): *Erdély története*. 1. kötet, Akadémia Kiadó, Budapest, 293. p.

mint a már említett Nagysink szék északi részét.⁹³ A szászok a későbbi szerdahelyi szék területén gyér – a magyarságba addig bele nem olvadt – szláv népelemeket találtak. A későbbi Kóhalom és Szászváros székek területén pedig jelentős számú székelység közt telepedtek le a szászok. Erre szintén a településnevek utalnak: Hamruden (Homoród), Scharosch (Szászsáros), stb.

A szászok másik letelepedési helye a Szepesség volt, a Magas-Tátra délkeleti előterében elterülő medence. A 11. században még erdő borította, nagyobb rész lakatlan volt. A felföldi Szepesség területén már a honfoglaló magyarság is szórványosan megtelepült szláv törzseket talált, akik egészen a 13. század közepéig a vidék legszámottevőbb lakói maradtak.

A Szepesség első telepesei magyarok voltak, Gömör és Torna vármegyékből költöztek be a 11–12. század fordulóján. A 12. században még gyéren lakott Szepesség területére II. Géza uralkodása alatt németajkú bevándorlók érkeztek, akik két hullámban vándoroltak a Szepességbe.⁹⁴

Az első betelepülés a 12. század második felében zajlott, ez belső migráció volt Abaúj területéről. A második, nagyobb méretű bevándorlásra a tatárjárás (1241/1242) után került sor. Bár a német nyelvterület számos vidékéről történt a bevándorlás, zömük bizonyosan szász volt. Ezt valószínűsíti az is, hogy a szász jog terjedt el a Szepességben.⁹⁵ Később folyamatos szláv bevándorlás növelte a lakosság számát.

A 12. században – főként a kereskedelem kapcsán – megjelentek Magyarországon az izmaeliták⁹⁶, illetve a zsidók is.

Az első muzulmánok feltehetően már a honfoglalás idején megjelentek a Kárpát-medencében, de még a 12. század közepén is érkeztek nagyobb számban a középkori Magyar Királyság területére. A muzulmánok a 12. századi Árpád-házi királyaink uralkodása alatt elsősorban fegyveres szolgálatot láttak el. A csatlakozott népek – a korábbi időszakokhoz hasonlóan – továbbra is igen komoly szerepet tölthettek be a könnyűfegyveres lovasságnál, a testőrségnél és az íjász alakulatoknál. Majd a magyar állam közigazgatási rendszerének kialakulásával és megerősödésével párhuzamosan egyre nagyobb számban jelentek meg a legfontosabb államigazgatási, kereskedelmi (só, bor) és pénzügyi területeken.

93 A későbbi Brassó környéki Barcaság (Burzenland), illetve az észak-erdélyi Beszterce vidéke (Nösnerland) szász települései később, a 13. század első felében keletkeztek.

94 ÁCS ZOLTÁN: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984. 55. p.

95 EIKE VON REPGOW: *A Szász tükrök*. Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 5. - Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2005. 46–47. pp.

96 Az izmaeliták a középkori Magyarország mohamedán vallású lakóinak összefoglaló neve. Az izmaeliták bolgár, besenyő, kun, káliz, bösörmény, arab és más nemzetiségűek lehettek. Az Árpád-kori Magyarország mohamedán vallású csoportjai jelentős szerepet tölthettek be az egykori gazdasági életben és a honvédelemben. A római egyház fejei, a pápák is több alkalommal foglalkoztak velük. Királyainkat arra ösztönözték, hogy egyre szigorúbb törvényekkel szabályozzák a hazai izmaeliták életét. Keresztény templom építésére, vegyes házasságra, szokások elhagyására, széttelepülésre kényszerítették az izmaelitákat. A későbbi II. Andrással – 1232-ben – a nemesek pedig megfogadtatták, hogy sem izmaelitákat, sem szercseneket nem nevez ki a kamarák élére. Kapcsolatban álltak az arab világgal, így viszonyaikról értékes adatokat közölnek a mohamedán tudósok, utazók (Abu Hamid, Yágut). A kései Árpád-korban, mint vallási kisebbséget az egyház türelmetlensége sújtotta, ami népi beolvadásukhoz vezetett. CZEGLÉDY KÁROLY: *Névtudományi előadások*. Budapest, 1970. ORTUTAY GYULA (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. II. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

Az iszlámhitűek (izmaeliták) a középkori Magyar Királyság számos településén feltehetőek voltak. A jelentősebb településeken, kereskedelmi központokban (pl.: Pest, Debrecen, Zimony stb.) nagyobb számban éltek. Ezek a közösségek az asszimiláció tekintetében kedvezőbb helyzetben voltak, mint a szórvány helyzetben lévő társaik, ahol a beolvadás pusztán idő kérdése volt. Ennek ellenére az iszlám vallást követő népelemek ragaszkodtak hitükhöz, valamint hagyományaikhoz. Ez a ragaszkodásuk sok esetben a katolikus egyház nemtetszését váltotta ki, de az is előfordult, hogy bizonyos uralkodók hallgatólagos „elfogadása” a muzulmánok jelentős csoportjait nyerte meg az ország szolgálatának.

A 11–12. századra a pénzügyi igazgatás és bizonyos vonatkozásban még a kereskedelem is muzulmán vallású és keleti származású népek kezében összpontosult.

A magyarországi iszlám lakosság helyzetéről és viszonyairól már I. (Szent) László és Könyves Kálmán uralkodása idejéből is viszonylag pontos információink vannak.

A 12. század eleji források bár vallási különbségen alapuló, de lényegében gazdasági gyökerű ellenségeskedésről tanúskodnak az iszlámhívó és főként a király szolgálatában álló lakossággal szemben.

Az iszlám hitű vallási csoport jelentős szerepet játszott a királyi jövedelem behajtásában, őrzésében. Mint csatlakozott népelem, közvetlenül a király vagy a király által kinevezett, legtöbbször körükhöz tartozó hadnagy irányítása alá tartoztak.

A magyarországi iszlám hitűek kiváltságait már I. (Szent) László magyar uralkodó „megnyirbálta”, a kiváltságok további mérséklését jelentették Könyves Kálmán későbbi vonatkozó törvényei. A két uralkodó szankcióinak oka a mohamedánok a kereszténységbe történő beolvasztásával magyarázható.

Könyves Kálmán idejében a tarcali zsinaton született egy új törvénykönyv, melynek nyolc tárgykörében külön helyet kap a „böszörmények és zsidók” jogviszonyait tárgyaló rész.

Könyves Kálmán az iszlám hitűekkel szemben meglehetősen szigorúan lépett fel, ennek oka valószínűleg a kor gondolkodásával, a keresztes háborúk megítélésével lehet összefüggésben. A keresztesek a Szentföldön muzulmánok ellen harcoltak, így azok a kereszténység ellenfeleinek számítottak a belpolitikában is, és ez kihatott a jogállásukra is.

A Kálmán törvényeként ismert XLVI. t.c. szerint: „Ha valaki észreveszi, hogy valamelyik izmaelita a pogány szokás szerint böjtöl, vagy eszik, vagy a disznóhústól tartózkodik, vagy mosakodik, vagy vallásfelekezete valamelyik cselekedetét míveli, jelentse a királynak s a vádló az izmaelita vagyonából részt kapjon.” Továbbá a LXIX. t.c. szerint: „Ha valamelyik izmaelitához valaki vendégül megy, vagy ő valakit ebédre hív, ő is, vendége is csak disznóhússal táplálkozzanak.”

A XLVII. t.c. az iszlám közösség megsemmisítését, a muzulmánok beolvasztását célozza: „Mindenkizmaelita falu egyházat építsen, s azt kellőképp javadalmazza. Miután az egyház felépített, az izmaeliták fele költözzék el azon faluból, s úgy lakjanak együtt velük, mint egy házban egy erkölcsűek... istentiszteleten egyértelműen jelenjenek meg... Egyik izmaelita se merje lányát az ő nembélihez adni, hanem a mi nembélinkhez adja.”

Az iszlám hitűek még közel másfél századon keresztül megmaradtak az országban és gazdasági téren nagyon jelentős szerepük volt. Könyves Kálmán törvénye tehát soha nem volt – teljesen – végrehajtva.

A 12. század közepén Magyarországon élő mohamedánokról *Abu-Hámid Al-Garnáti* tájékoztat bennünket, aki II. Géza uralkodása alatt három évig (1150–1153) élt Magyarországon.

A granadai származású „világutazó” a magyarországi mohamedánok két csoportját különböztette meg: a horezmieket (hvárezmieket) és a magribitákat.

A bizánci és más európai viszonyokkal ellentétben a magyarok közt élő iszlám híveknek „törvényes és sajátos” jogaik voltak, közvetlen kapcsolatban álltak a királlyal, főként vezetőik révén.⁹⁷

Magyarországon a csatlakozott népek egyenrangúak voltak a magyarokkal, bizonyos feladatok ellátásakor még kiváltságokat is élvezhettek. II. Géza idejében a magyarországi iszlám fénykorát élte és közösségei az iszlám rítust a jogrenddel együtt gyakorolhatták. Amíg Bizánc nagy ellenfele keleten az iszlám, addig Magyarországnak a szövetségese volt. A muzulmánok vallási szilárdsága erősítette az ország fegyveres erejét és védte a király függetlenségét mind a külső, idegen, mind a belső, főúri és egyházi törekvésekkel szemben. II. Géza, mint elődei is, erősen kihasználta a magyarországi muzulmánok gazdasági szakértelmét, és fegyvereseinek gyors ütőképességét, megtalálta a helyes egyensúlyt, hogy ne kerüljön veszélybe az ország belső békéje. Nem is csoda, hogy Abu-Hamid Al-Garnáti Magyarországot hatalmasabbnak és „rokonszenvesebbnek” tartja Bizáncnál.⁹⁸

A szlávok jelenléte a 12. században nem kizárólag II. Géza uralkodásához kapcsolható. A szlávok őshazáját a kutatók állandóan keresik, holott nem tekinthetők másoknak, mint Kelet-Európa ősi autochton lakosságának, akiknek a „magterülete” valahol a mai ukrán területen a Pripjaty, a Szeret, a Prut és a Dnyeper folyók vidékén lehetett.⁹⁹ A szláv elnevezés először *Prokopiosznál* fordult elő a 6. század közepén, amikor arról ír, hogy Bizánc balkáni tartományait az antok és a szklavénok támadják meg. A Kárpát-medence 2056 helységnevéből 102 szláv eredetű, melyeknek jelentős része a szlovénből, az óhorvátból és az óbolgárból vagy azon szlávoktól származik, akiknek területén a magyarok a honfoglalás előtt tartózkodtak vagy átvonultak.¹⁰⁰ A magyaroknak a szlávokkal való kapcsolata a történelem folyamán változó. Alapvetően az egymáshoz való viszonyuk semleges volt. A történelem folyamán a betelepített és a betelepült szlávok az országban otthonra találtak, valamint jobbra a magyarságba asszimilálódtak. A magyarságnak a szlávokkal való kapcsolata „színt” adott az országnak, de nemzetalakító erővé sohasem vált. A szláv települések a 12. században jórészt az országon belüli áttelepülés (belső vándorlás), részint a szomszédos országok területéről történő bevándorlás (külső vándorlás) alkalmával jöttek létre.

97 Kálmán, de később II. Géza is csak úgy tudta „elnézni” az iszlám vallás gyakorlását, hogy kivonta őket a keresztény egyházi törvények és a bíráskodás alól, fenntartva magának a jogot, hogy a szolgálatában állók viszonylagos függetlenségét, jogaikat és kötelességeit meghatározza.

98 SZÉKELY GYÖRGY (főszerk.) – BARTHA ANTAL (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 1079. p.

99 FONT MÁRIA: *Magyarok és szlávok az Árpád-kor végéig. A Kárpát-medence szláv népei és a magyarság*. in.: KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC (szerk.): *Árpád előtt és után*. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1996. 157. p.

100 Dr. Kiszely István honlapja: <http://istvandr.kiszely.hu/ostortenet/013.html>. (Letöltés ideje: 2010. április 10.), MAKKAI LÁSZLÓ – MÓCSY ANDRÁS (szerk.): *Erdély története*. I. kötet, *A kezdetektől 1606-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 253. p.

A középkori Magyar Királyság északi peremvidékén, illetve Erdély bizonyos részein tömegesen éltek szlávok. A régészeti leletek és a víznevekből ítélve Erdély hegyvidékein és a Mezőség találkozási vonalán szláv anyagi kultúrájú és nyelvű népesség élt. A szlávok, különösen az erdélyi szlávok etnikumáról, illetve gazdasági-társadalmi szervezetéről hiányosak a magyar történetírás ismeretei. A régészeti leletek alapján feltételezhető, hogy részben katonák, részben sóbányászok és aranymosók voltak. Erdély és a Felföld mellett a középkori Magyar Királyság más területein is éltek szlávok, bár ezek a területek inkább csak szórványok voltak. Adataink vannak arról is, hogy a 12. században a Kárpát-medence területére csehek, oroszok, lengyelek, illetve horvátok telepedtek le.¹⁰¹

II. Géza egyháztörténetileg is fontos szerepet játszott: nemcsak, hogy adományokkal segítette az egyházat, de behívta Magyarországra a ciszterciák rendjét és a johannita lovagokat is.

II. Géza fia, III. István (1162–1172) regnálásának első felét a királyi hatalom megtartásáért folytatott harc jellemezte, amelyet apja öccseivel, II. Lászlóval (1162–1163), az „ellenkirállyal”, de főképp IV. Istvánnal (1163–1165), a „bizánci hűbéressel” kellett megvívnia. A legnagyobb fenyegetettség és a folytonos fegyveres konfliktusok, harcok közepette is igyekezett országát építeni, az egyházat támogatni. *Népesedéstörténeti szempontból* kiemelendő uralkodói jellemvonása a városok és azok polgárainak támogatása. III. István uralkodása alatt kapott először kiváltságot a városi – székesfehérvári – polgárság.¹⁰² III. István országglása tehát mindenképp fontos szerepet töltött be a magyar városok gazdasági, társadalmi és jogi fejlődésében. A legrégebbi városi kiváltság – Magyarországon – az ún. „fehérvári jog” volt, amely számos más város (pl.: Nagyszombat, Nyitra, Győr, Sopron stb.) számára is példaértékű volt a 13. században.

A székesfehérváriak számára adott kiváltságlevél az alábbi négy pontot tartalmazta: a városi 12 esküdt szabad megválasztásának joga, bírjuk minden ügyben való illetékessége, a vendégek (hospesek) szabad beköltözése, valamint mentesség az országon belüli és a határon lévő vámok alól.

Joggal feltételezhetjük, hogy a „*fehérvári jog*” nemcsak a várost, hanem a fehérvári kereskedőket is megillette. Elsősorban a latinokra – főként vallonokra – kell gondolni, akik nagy szerepet játszottak a város felvirágoztatásában.

III. István utódja öccse, III. Béla¹⁰³ (1172–1196) lett, akit a 12. század talán legjelentősebb Árpád-házi uralkodójaként tart számon a magyar történelem. Az 1173. január

101 Okleveleink tanúsága szerint 1120-ban Biharban is telepedtek le csehek, illetve 1221-ben Borsod és Torna vármegyékben három településen éltek cseh hospesek. Egy 1177. évi oklevél Temes vármegye területén, egy 1220-as oklevél pedig Békés és Bihar vármegyék határában oroszokat említ. A lengyelekről és horvátokról több 13. század elejéről származó oklevél is említést tesz. Az említett szláv népekre a települések elnevezése is utal, pl.: Csehi, Oroszi, Lengyel vagy Horvát. SZÉKELY GYÖRGY (főszerk.) – BARTHA ANTAL (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 1092–1093. pp.

102 GÁSPÁR ZSUZSA – HORVÁTH JENŐ (szerk.): *Királyok Könyve. Magyarország és Erdély királyai, királynői, fejedelmei és kormányzó*. Officina Nova, Budapest, 1997. 40–41. p.

103 Ő az egyedüli Árpád-házi uralkodó, akinek csontjait sikerült hitelesen azonosítani. III. Béla és felesége, Châtillon Anna maradványai 1848 óta a budai Mátyás-templomban nyugszanak.

13-án megkoronázott III. Béla uralkodásának első felében nem vállalt látványos és nagyszabású külpolitikai akciókat, egyfelől fontosabbnak tartotta a belső helyzet stabilizálását, másfelől – ismerve Bizánc erőviszonyait – 1180-ig, I. Mánuel haláláig a szívélyes és baráti viszony fenntartására törekedett a „görög” birodalommal. Történeti demográfiai szempontból jelentős III. Béla uralkodása, ugyanis 1181-ben felállította a királyi kancellária intézményét, valamint kibontakozott a hiteles helyek tevékenysége is. A királyi kancellária legjelentősebb feladata az volt, hogy minden a magyar uralkodó elé kerülő ügyet foglaljanak írásba – III. Béla ezen lépését tekinthetjük a magyar hivatalos írásbeliség kezdetének. A kora középkori Magyarországon – és Európában – az írni és olvasni tudás szinte kizárólagosan az egyház privilégiuma volt. A korszakból ránk maradt írásbeli – történeti – emlékeink elsődlegesen az egyház tagjainak „irodalmi” tevékenységéből származnak. Ebben az időszakban a jogi ügyletek is szóban kötettek, ezért is történelmi jelentőségű III. Béla rendelkezése az írásbeliségről.

III. Béla halálával a 12. század is jórészt befejeződött. A magyar uralkodó mindenképp egy konszolidált, erős Magyarországot hagyott utódaira és a 13. századra.

A 13. század népesedéstörténeti sajátosságai

Nem kétséges, hogy a 13. század a gazdasági és társadalmi átalakulás tekintetében sikertörténetnek mondható, ugyanakkor a romlás és épülés különös kontrasztja is jellemzi ezt a korszakot. Alapvetően az ún. „aranybullák” kibocsátása, a tatárdúlás és a nyomában járó embervesztés, valamint a század második felében a feudális anarchia egyre veszélyesebb megnyilvánulása képezte a 13. század főbb mérföldköveit Magyarország történetében.

Kristó Gyula véleménye szerint: „A XIII. század első évtizedeiben továbbra is 220 000 km² lakott területtel számolva, s 6,5 fő/km²-t tekintve etalonnak, az ország lélekszámául 1,43 millió fő adódik. Figyelembe véve azonban, hogy 1200 táján 1,0 (esetleg 1,1) millióan állapítottam meg a Kárpát-medence lakosságszámát, könnyen belátható, hogy 40 év alatt (1240-re) a növekedés nem lehet 43%-os, így még a 6,5-ös átlagot is magasnak kell minősítenem. Közelebbi támpont híján az 1200. évi 1,0–1,1 milliós lélekszámból kell kiindulnom. 3,5 ezrelékes népességnövekedési ütem esetén 40 év alatt mintegy 100 ezer fővel növekedhetett a népesség, s az 1240-ben 1,1–1,2 millióra tehető. Ez voltaképpen a belső gyarapodás eredménye.”¹⁰⁴ A 13. század első négy évtizedében azonban nem csupán a természetes szaporodás növelte a lélekszámot, hanem a külföldi „vendégek” bevándorlásai is emelték azt. A szláv betelepülés nagyságrendjéről nincs biztos adatunk. A románság betelepülése is erre az időszakra tehető. Bizonyos azonban, hogy a tatárjárás előtti 40 éves időszakban a kunok érkeztek legnagyobb számban a Kárpát-medencébe. Egy nyugati forrás 1226–1227-ben több mint 15 ezer betelepült kun erdélyi megkereszteléséről tud,¹⁰⁵ a tatárjárás előestéjén pedig Rogerius püspök 40 ezer főre tette az ország területére bevándorolt

104 KRISTÓ GYULA: *Magyarország lélekszáma az Árpád-korban*. in: KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások, KSH, Budapest, 1997. 57. p.

105 GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae I*. Budapestini, 1937. 32. p.

kunok számát. Mivel pedig 1200–1240 között jelentős népesség jött „külföldről” a Kárpát-medencébe, a belső népességyarapodás révén körvonalazott lélekszámot (1,1–1,2 millió főt) bizvást felvihetjük 1,2–1,35 millióra.¹⁰⁶

A 13. század uralkodóinak sora a népesedési szempontból kevésbé jelentős *Imre* (1196–1204) királlyal indult, aki uralkodása nyolc éve alatt leginkább a trónját védelmezte nagyratörő öccsétől, Andrástól. Imre uralkodása alatt – népesedéstörténeti szempontból – az 1201. esztendő a legkiemelkedőbb jelentőségű, ugyanis ekkor a király kiváltságokat adott a sárospataki vallon hospeseknek. Többek között engedélyezte, hogy népük szokása szerint – az általuk választott bíró ítélkezzék ügyeikben.¹⁰⁷ Imrét, kiskorú fia, *III. László* (1204–1205) követte a trónon, aki – korai, hatéves korában bekövetkezett halála miatt – gyakorlatilag semmiféle szerepet nem játszott a korabeli Magyar Királyság életében.

III. László halálát követően a magyar trón, *Imre* öccsére, *II. Andrásra* (1205–1235) szállt, aki az Árpád-ház egyik legjelentősebb uralkodója volt, habár *regnálásának megítélése meglehetősen vitatott. Nemzetiségi szempontból az ország már kétszáz év óta nyitott volt a nyugati és a más irányból történő bevándorlásra. A 12. század nyugati népmozgása már a kétkezi munkából élő, megélhetést és földet kereső vegyes származású csoportok bejövetelét jelentette. A 13. század elejére már a német ajkú jövevények kerültek túlsúlyba, szemben az őket időben megelőző „latinokkal” (vallonok, olaszok, franciák stb.). Az ország súlyos munkaerőhiánnyal küzdött, ezért a magyar uralkodók szívesen fogadták a nyugatról érkező bevándorlókat.¹⁰⁸ A telepítés kezdetben királyi jog volt, de a 13. századra már a magánbirtokokon is növekvő számban tűnik fel az idegen munkaerő. III. András ugyanakkor – 1211-ben – befogadta a Szentföldet elhagyni kényszerülő *Német Lovagrendet* is. A Barcaságban letelepedett lovagok ugyan fejlesztették Brassó környékét, ugyanakkor kizsákmányolták az ott élő szász lakosságot és a Barcaság elszakításával önálló államot akartak létrehozni. II. András – 1224-ben – seregeivel fegyveresen űzte ki őket Magyarországról területéről. Hiába tiltakozott III. Honorius (1216–1227) pápa a magyar uralkodónál. A lovagok új hazája ekkor lett a Baltikum.*

Az erdélyi és szepesi szász „jövevények” hamar alkalmazkodtak, és virágzó városokat hoztak létre. A „hagyomány” szerint az erdélyi szászok 1146-ban alapították Medgyes (Mediaș, Románia), 1150-ben Szászsebes (ma Sebeș, Románia), 1160-ban Nagyszében (Sibiu, Románia), 1198-ban Segesvár (Sighișoara, Románia), 1200-ban Szászváros (Orăștie, Románia), 1203-ban Brassó (Brașov, Románia), és 1206-ban Beszterce (Bistrița, Románia) városát. Ezen városok előbb falvak, majd mezővárosok, végül – erősített – szabad királyi városok lettek.¹⁰⁹ A Szepességben a két legjelentősebb

106 KRISTÓ GYULA: *Magyarország lélekszáma az Árpád-korban*. in: KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások, KSH, Budapest, 1997. 60. p.

107 GLATZ FERENC (szerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében*. História könyvek, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1988. 44. p..

108 ALMÁSI TIBOR: *A tizenharmadik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 30, 35. pp.

109 KÖVÁRY LÁSZLÓ: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Horizont Kiadó, Budapest, 2001. 105–106. pp.

zász várost, Lőcsét (Levoča, Szlovákia) és Késmárkot (Kežmarok, Szlovákia)¹¹⁰ kell megemlítenünk.

Az erdélyi szászok jogállását a II. András (1205–1235) által 1224-ben kiadott *Diploma Andreanum*, a szepesi szászokét pedig az V. István (1270–1272) által 1271-ben kiadott *kiváltságlevél* szabályozta. Mindkét oklevél haladó volt, a külföldi „jövevényeket”, a szászokat a magyar uralkodók egyenrangú félként tekintették. A közép-európai térségben Magyarország biztosította a legkedvezőbb jogi feltételeket a hospeseknek.

II. Andrást, fia, IV. Béla (1235–1270) követte az uralkodásban. Regnálásához két jelentősebb népesedéstörténeti esemény kapcsolódik. Az egyik az 1241 és 1242 között zajlott tatárjárás, illetve később a kevésbé ismert 1263. évi nagy éhínség Magyarországon. Az egész Árpád-kor legnagyobb demográfiai mélyrepülését az 1241/1242-ben bekövetkezett tatárjárás okozta. Az ország népességszámában okozott pusztítást elsősorban két jeles kutató, Györffy György és Szűcs Jenő próbálta megbecsülni. Györffy szerint „a Dunántúl és a Kisalföld pusztulását területenként változó módon 0–40% között 20%-ra; az Alföld pusztulását 40–80 % között 60%-ra tehetjük. Figyelembe véve az utána következő általános éhínséget, s az ezzel járó születéscsökkenést, magas gyermekhalandóságot és a járványok pusztításait, a magyarság pusztulását 50%-ra tehetjük. Hasonló sors jutott osztályrészül a magyarok között lakó szláv, német, vallon, olasz, besenyő, böszörmény, szórványoknak. Viszont nagyrészt elkerülték a pusztulást a kárpáti és szlavóniai hegyvidéken lakó szlávok, az erdélyi hegyvidéken lakó székelyek, s a havasi pásztor életmódot folytató románok”.¹¹¹ Györffy szerint Magyarország lélekszáma 2,2 millió fő lehetett a tatárjárás előestéjén, majd azt követően már csak 1,2 millió fő. Györffy okfejtését több kutató is támadta. Szűcs Jenő és Engel Pál az ország népességszámában bekövetkezett pusztulást az ország lakosságának 15–20 %-ra vetíti (300–400 000 fő). Kristó szerint a tatárjárás annyi népesség pusztulásával járt együtt, amennyi az ország 1200–1241 közötti gyarapodása volt. 1242-ben az ország lakossága alig haladta meg az 1200-ra becsült értéket. Érdekes tény, hogy a tatárjárás nem változtatta meg az ország településrendszerét, sem pedig – kivéve a jász és kun szállásokat – az etnikai képét. A 13. században a magyarság még terjeszkedni is tudott Liptóban (Felvidék), illetve Máramarosban (a Partium területén), ami nagy népességszámfogyás esetén elképzelhetetlen lett volna.

A tatárjárás után hónapokig tartott, míg a közrend valamelyest helyreállt. A vákuumhelyzet sokaknak alkalmat kínált ahhoz, hogy megszabaduljanak alávetettségük kötött állapotától, sokan a szökést választották. Így az üresen maradt falvak és prédiomok elnéptelenedése nem írható csak a mongol invázió rovására. Az ország hatalmas területei maradtak üresen, ezért IV. Béla királyi rendelettel mozdította elő a telepítések megindítását. Noha minden égtáj felől jöttek telepések, a remélt nagy

110 Fontos megjegyeznünk, hogy Késmárkot írunk, de Kézsmárkot mondanék! SZOMBATHY VIKTOR: *Száll a rege várról várra. Szlovákiai vármondák*. Bratislava, 1979. 125. p.

111 GYÖRFFY GYÖRGY: *A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben*. in: *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára*. Túrkeve, 1961. 38. p.

tömegek nem érkeztek meg. A nyugati nagy népmozgások hullámai a 13. század második felére lecsillapodtak. A 11. század közepétől beköltöző latinoknak nem volt utánpótlásuk, a németajkúak „rohama” is alább hagyott. Ha sok tízezres német ajkú bevándorló tömegre nem is lehet számítani, kisebb csoportokban azonban érkeztek még a tatárjárás után is. Megváltozott a nyugati bevándorlók összetétele is, a paraszti népség visszaszorult, és a városlakók, a kézműiparhoz és a bányászathoz értők kerültek túlsúlyba. Elsősorban a Felvidéken, a Szepességben és az ún. bányavárosokban [Körmöcbánya (Kremnica, Szlovákia), Selmechbánya (Banská Štiavnica, Szlovákia), Besztercebánya (Banská Bystrica, Szlovákia) stb.] telepedtek le. Eredetüket tekintve pedig türingiaiak, bajorok, sziléziaiak, illetve szászok voltak. Munkájuk nyomán hamar virágzásnak indult a mezőgazdaság, irtásfalvak sokaságát hozták létre. Jeleskedtek a gazdag érclelőhelyek kiaknázásában, valamint az ércfeldolgozás megindításában. A bányászat, valamint a hozzá kapcsolódó kézművesség és kereskedelem révén a térség városfejlődése hihetetlenül gyors ütemű volt.¹¹² A földművesnép zömét a szlávok és a románok adták. Előbbiek a Felvidéken, az utóbbiak Erdély benépesítését segítették elő. A szláv lakosság lengyel, cseh, morva és rutén földekről érkezett a Felvidék lakatlan vidékeire (az egykori Árva, Liptó, Turóc, Trencsén vármegyék területe). A románok a 12. században még a bolgárok földjén éltek, a magyar határtól délre. Az első román betelepülők 1204/1205-ben II. András uralkodásának elején érkeztek meg a történelmi Fogaras vármegye területére. Pásztorokó életmódot folytatva, spontán bevándorlással tűntek fel Dél-Erdély hegyi legelőin. Az egyik legnagyobb eredmény a kunok visszaköltözése volt 1245/1246-ban.

IV. Bélát, fia, a harcias természetű V. István (1270–1272) követte a trónon, aki képes lett volna erélyes rendelkezésekkel az elharapódzó feudális anarchián úrrá lenni, de váratlan halála ebben megakadályozta. Népesedéstörténeti szempontból két fontos esemény kapcsolódik V. István nevéhez. Egyfelől a magyar király volt az, aki a szepesi szászok részére 1271. november 24-én kiváltságokat adott. Másfelől az Erdélyben található, egykor német lakosságú Óradna (Radna Veche, Románia) városa V. István rövid uralkodása alatt állította össze a 23 pontból álló német nyelvű bánya- és városjogát.¹¹³

V. Istvánt fia, IV. (Kun) László (1272–1290) követte a trónon. Nevéhez fűződik a nomád életmódot folytató kunok letelepítése, főként az Alföldön, de a Bánságban és a Partiumban is jelentős számban jelentek meg. A vándorló életmódhoz szokott kunok letelepítése leginkább fegyveres erővel történt. Az 1280-as hódtavi csata után a vesztes kunok azon része, akik letelepedni nem kívántak, a Havasalföldre távoztak.

A IV. Bélát követő uralkodók regnálása alatt az ország a feudális anarchiába süllyedt, a tartományurak uralma jelentősen meggyöngítette az országot. Az utolsó Árpád-házi uralkodó, az „utolsó aranyágacsk” a velencei származású III. András (1290–1301) uralkodása idején az ország területének jelentős része már nem a király kezében,

112 ALMÁSI TIBOR: *A tizenharmadik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 97–98. pp.

113 GLATZ FERENC (főszerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében*. História könyvek, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 1988. Budapest, 52. p.

hanem az oligarchákéban volt. III. András 1301. január 14-én bekövetkezett halálával férfiágon kihalt az Árpád-ház, s ezzel egy korszak zárult le a középkori Magyarország történetében. Az Árpád-ház férfiági kihalásával – a feudális anarchia és széttagolódás miatt – Magyarország léte is veszélybe került.

3.3.2. Az Árpád-ház kihalásától a török idők végéig (1301–1699/1718)

A 14. század népesedéstörténeti sajátosságai

A 14. századi Magyarország népességének nagyságára csak becsléssel következtethetünk, habár az 1332 és 1337 közötti tizedjegyzékek olyan részletes adatokat közölnek, amelyből az korabeli vármegyék lakosság számára vonatkozó adatokat nyerhetünk.

Az Árpád-ház kihalását követő néhány évben (1301–1308) több jelölt is fellépett a magyar trónért. Először a *cseh Vencel* (1301–1305) herceg, majd a *bajor Ottó* (1305–1307) herceg és végül a nápolyi Károly Róbert jelezte szándékát a magyar koronára. Végül V. István dédunokája, *Károly Róbert* (1308–1342) lett az új uralkodó, akit a magyar történelemben *I. (Róbert) Károly* néven is szokás említeni. I. (Róbert) Károly trónra lépésével kezdődött az Anjou-korszak Magyarországon.

A 13. század végén és a 14. század elején a Magyar Királyság népességének számát jelentősen csökkentették az oligarchák fegyveres küzdelmei. Az oligarchák uralmát I. (Róbert) Károlynak sikerült felszámolnia.¹¹⁴ Az ország központja kezdetben – kényszerűségből – Temesvár (Timișoara, Románia), majd Csák Máté oligarcha halála után – 1322-től – Visegrád lett.

Az oligarchák által okozott anarchia mellett az élelmiszerhiány (különösen az 1360-as években), és ebből eredően az egyik „apokaliptikus lovag”, az éhínség, továbbá a betegségek, a járványok is tovább csökkentették a népesség számát. Győrffy György az ország népességének számát 1330-ban kb. 2 millió főre, Kristó Gyula az ország lélekszámát 1300 táján 1,4–1,6 millió főre becsülte. Szűcs Jenő 1310 körül 2,3–2,5 millió lakossal számolt.¹¹⁵ A régebbi korokban élt történétírók az ország lakosságát – I. (Nagy) Lajos uralkodásának kezdetén (1342) ennél többre, közel 2,9 millió főre becsülték.

I. (Róbert) Károly új alapokra helyezte és megszilárdította az utolsó Árpád-házi uralkodók alatt megrendült királyi hatalmat. Az utókor számára mégis gazdaságpolitikája volt meghatározó. Magyarország – erdélyi és felvidéki bányáinak köszönhetően – gazdag volt nemesfémekben, különösen Körmöcbánya arany- és Selmecbánya ezüstmányái rendelkeztek nagy tartalékokkal. A rézérc kitermelés is – különösen Besztercebányán – jelentős volt.

A *nemesfém-monopólium*, az ún. *bányabér (urbura)* rendszere, a legjobb minőségű *aranyforint verése*, az ún. *kamara haszna (lucrum camarae)*, a *kapuadó*, a *harmincad* és *huszad* mind a királyságot erősítették meg, mind gazdaságilag, mind politikailag.

114 KRISTÓ GYULA: Csák Máté. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986, 185. p.

115 BERTÉNYI IVÁN: *Szent István és öröksége 1000–1440*. Kulturtrade Kiadó, Budapest, 111. p.

A kincstár bevételeit gyarapították még *a zsidóktól* (census Judeorum) és *más népelemtől* (pl.: a jászóktól, kunoktól, szászóktól stb.) *beszedett kisebb adók* is.¹¹⁶

I. (Róbert) Károly gazdaságpolitikájának köszönhetően a magyar városok egész sora fejlődött. Európa aranyigényének kb. 2/3-át, ezüstsükségletének 1/4-ét a magyar bányák elégítették ki. Akkoriban a világ aranytermelésének 1/3-át Magyarország szolgáltatta.

A „bányavárosok” lehettek *szabad királyi városok*: Bakabánya (Pukanec, Szlovákia), Besztercebánya, Béalabánya (Banská Belá, Szlovákia), Körmöcbánya, Libetbánya (Ľubietová, Szlovákia), Selmecebánya, Újbánya (Nová Baňa, Szlovákia), Nagybánya (Baie Mare, Románia); *szabadalmazott bányatelepülések*: Gölnicbánya (Gelnic, Szlovákia), Szomolnok (Smolník, Szlovákia), Igló (Spišská Nová Ves, Szlovákia), Felsőbánya (Baie Sprie, Románia) és földesúri bányavárosok, amelyek teljesen földesúri joghatóság alatt álltak: Körösbánya (Baia de Criș, Románia), Jászó (Jasov, Szlovákia), Rézbánya (Băița, Románia), Rozsnyó (Rožňava, Szlovákia), Rudabánya, Telkibánya stb. A bányavárosokat mentesítették a vám, a tized, a harmincad alól, papjaikat, bírákat és szenátorikat maguk választották, a királynak közvetlenül adóztak, és a király zászlaja alatt teljesítettek hadiszolgálatot. Lakosságuk jelentős részben német (szász) eredetű volt.¹¹⁷

I. (Róbert) Károly fia, I. (Nagy) Lajos (1342–1382) uralkodása a középkori Magyar Királyság egyik fénykora volt. Az ország belső békéje és dinasztikus kapcsolatai lehetővé tették a társadalom, a gazdaság és a kultúra fejlődését, így az ország fejlettsége közelebb került a nyugat-európai országokéhoz, aktív külpolitikája és hadjáratai révén pedig Magyarország európai nagyhatalommá vált. Ezzel szemben uralkodása alatt a legszembetűnőbb népességcsökkentő tényezők a járványok voltak. Különösen a pestisjárványok voltak nagy hatással nemcsak a magyar, hanem az európai népességfejlődésre is. Csak 1342 és 1382 között hat (1347/49, 1360, 1374, 1380, 1381 és 1382) nagyobb pestisjárvány söpört végig Magyarországon. Ezek közül az első volt a legjelentősebb, mert az egész országot érintette, a többi „csak” az ország egyes részeinek népességét pusztította.¹¹⁸

Az Anjou-korszakban Magyarországot – annak ellenére, hogy I. (Nagy) Lajos szintén állandóan háborúskodott – háborúk, főként idegen betörések nem érintették, így a harmadik „apokaliptikus lovag” nem igazán érezte hatását. I. (Róbert) Károly (1308–1342) és I. (Nagy) Lajos hadjáratai legrosszabb esetben is csak a magyar határvidéken éreztették kedvezőtlen hatásukat. Az ország területén jelentősebb összecsapások csak a királyi hatalom hanyatlásával, a bárók előtérbe kerülésével robbantak ki. A bárók előtérbe kerülése I. (Nagy) Lajos lánya, *Mária királynő* (1382–1395) uralkodása és a rövid időre hatalomra jutó, *Anjou II. (Kis) Károly* (1385–1386) regnálása alatt történt az országban.

116 Lásd előző lábjegyzet: 87–89. pp.

117 DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS: *Magyar Katolikus Lexikon*. I. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 2004. 254. p.

118 BERTÉNYI IVÁN: *A tizenegyedik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 77. p.

Összegzésként elmondható, hogy a 14. századi Magyarország népessége a három „apokaliptikus” lovag tombolása, a járványok (elsődlegesen pestisek), éhínségek, és a – főként helyi – háborús „konfliktusok” ellenére növekedett, ebben pedig a külföldről érkező bevándorlásoknak volt nagy szerepük. Az Anjou-korszak ugyanakkor a városok fejlődésének is kedvezett. Egy 1308-ban kelt leírás szerint az ország legnagyobb városai Buda, Nagyszombat, Pozsony (Bratislava), Selmecebánya, Esztergom, Győr, Veszprém, Pécs, Gyulafehérvár, és a horvátországi Zágráb (Zagreb, Horvátország). Továbbá a felvidéki bányavárosok¹¹⁹ és az erdélyi szász¹²⁰ városok is jelentős fejlődésnek indultak.

Három jeles kutató (Kristó Gyula, Szűcs Jenő, Györffy György) kísérletet tett a 14. századi Magyarország népességének – becslés alapján történő – meghatározására. Ezen adatok alapján Kubinyi András – 3,5, illetve 4 százalékos növekedést feltételezve¹²¹ – próbálta megbecsülni a Zsigmond uralkodásának végi Magyarország népességét. Az alábbi számsorok a négy kutató számításait, becsléseit tartalmazzák:

3. táblázat: A 14. századi Magyarország népessége
(évi 3,5 százalékos növekedés esetén)

Időszak	1300 (Kristó)	1310 (Szűcs)	1330 (Györffy)
14. század eleje	1 400 000 – 1 600 000	2 300 000 – 2 500 000	2 000 000

BERTÉNYI IVÁN: *A tizennegyedik század története. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 79. p.*

4. táblázat: A 14. századi Magyarország népessége
(évi 4 százalékos növekedés esetén)

Időszak	1300 (Kristó)	1310 (Szűcs)	1330 (Györffy)
14. század eleje	1 400 000 – 1 600 000	2 300 000 – 2 500 000	2 000 000

BERTÉNYI IVÁN: *A tizennegyedik század története. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 79. p.*

A 15. század népesedéstörténeti sajátosságai

A 15. század a magyar történelem változatos, küzdelmes évszázada. Mégis, a házánkra nehezedő török veszély árnyékában is tudott az ország fejlődni. A jobbágyság

119 Ma Rudabánya és Telkibánya kivételével minden felvidéki bányaváros Szlovákiában található. Az alsó-magyarországi bányavárosok Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya, Újbánya, Bakabánya, Libetbánya és Bélabánya voltak. A felső-magyarországi bányavárosok pedig Igló, Rudabánya, Jászó, Telkibánya, Gölnicbánya, Rozsnyó és Szomolnok településeket jelentették.

120 Ma az erdélyi szász városok mindegyike Romániában található. A szászok „fővárosa”: Nagyszében, továbbá Brassó, Segesvár, Medgyes, Szászsebes, Szászváros és Beszterce.

121 Az évi lakosságnövekedés százalékaránya a történeti demográfusok egyik legvitatottabb kérdése.

kedvező körülmények között élt. Nőtt a városok száma, virágzott az ipar, a kereskedelem, az oktatás. Templomok, várak, kastélyok épültek. Az Alpokon túli Európában először I. (Hunyadi) Mátyás udvarában vert gyökeret a reneszánsz. Európa történelmében a 15. század közepén jelentkeztek azok a változások, amelyek egy új korszak kezdetét jelezték. Ekkortájt válik élesebben ketté Nyugat-, illetve Kelet-Európa fejlődésének iránya is, és Magyarország jó néhány évszázadra ez utóbbihoz csatlakozott.

5. táblázat: A 15. századi Magyarország népessége
(évi 3,5 százalékos növekedés esetén)

Év	1300 (Kristó)	1310 (Szűcs)	1330 (Gyórfy)
1437	2 265 000 – 2 590 000	3 595 000 – 3 910 000	2 915 000

BERTÉNYI IVÁN: *A tizennegyedik század története. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 79. p.*

6. táblázat: A 15. századi Magyarország népessége
(évi 4 százalékos növekedés esetén)

Év	1300 (Kristó)	1310 (Szűcs)	1330 (Gyórfy)
1437	2 420 000 – 2 750 000	3 835 000 – 4 165 000	3 080 000

BERTÉNYI IVÁN: *A tizennegyedik század története. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 79. p.*

A 15. században a népesség megoszlása nem volt egyenletes. Az Alföld mocsaras, vizes részein (pl. a Jászságban), valamint a magas hegységben (a felvidéki Liptóban, Árvában, Turócbán stb.) kevesen laktak. Ezzel szemben Buda és Pest környéke már ekkor is „sűrűn” lakott volt. A nyers népsűrűséget megbecsülve az ország sűrűbben lakott részein 32/33 fő jutott egy km²-re, a kevésbé lakott részeken négynél is kevesebb fő jutott egy km²-re.

A legjelentősebb szabad királyi városok Buda és Pest voltak, egyenként 25 ezer fővel, majd az erdélyi Brassó 8–9 ezer fővel, a harmadik helyen a felvidéki Kassa (Košice, Szlovákia) és az alföldi Szeged következtek 7–7 ezer fővel. Ötezer főt számlált az erdélyi Nagyszében és Kolozsvár (Cluj-Napoca, Románia), valamint a későbbi felvidéki magyar koronázó város, Pozsony. Az erdélyi Beszterce és Segesvár, valamint a felvidéki Selmezbánya 3–4 ezer főt, Sopron és a felvidéki Bártfa (Bardejov, Szlovákia) 3 000 főt számlált. A Szepesség fővárosa, Lőcse mindössze 2–3 ezer főt számlált. A mezővárosok közül Debrecen volt a legjelentősebb, egyes becslések szerint 7–8 ezer fővel.¹²²

122 DRASKÓCZY ISTVÁN: *A tizenötödik század története. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 19–20. pp.*

A rendelkezésre álló források nem teszik lehetővé, hogy teljesen rekonstruáljuk az 1400-as évek népességszámát. Mindössze annyit tudunk, hogy 1430 körül ugyanannyian laktak az országban, mint a század végén. Ezzel Magyarország eltért a nyugat-európai népességfejlődéstől. A népességszám – kedvezőtlen – alakulásához hozzájárultak a járványok (1461 és 1526 között 24–25 évenként tombolt a pestis), a természeti csapások és a háborúk (pl.: huszita mozgalom), valamint az egyre magasabb adók. Ez utóbbi miatt egyre többen költöztek össze, így rengeteg porta (kb. 40–60%) állt üresen. Továbbá a kedvezőtlen éghajlat miatt egyes vármegyéknek alig volt népességük (pl.: Máramaros, Keve vármegyék).

A háborúk esetében, főként a török pusztítás volt szembetűnő, habár 1526-ig sikerült visszaverni az Oszmán Birodalom hadait. A török portyákat a déli végek, valamint Horvátország és Szlavónia sínylették meg. Ennek következtében a mai Szerémségben, Bácskában és Bánságban kissé meggyérült a népesség. A helyükre már I. (Hunyadi) Mátyás is telepített délről menekülő szerbeket. A 15. században már megfigyelhető, hogy a Magyar Királyság fokozatosan többnyelvű ország lett. Voltak területek, ahol kiveszett a magyar szó (pl.: a Felvidék északi, szlovákok lakta részén). Egyre több felvidéki városban pedig három nyelvet (magyar-német-szlovák) használtak. A török előrenyomulás miatt az ország déli részeire a szerbek,¹²³ valamint nyugatra, délnyugatra a horvátok és a vendek (szlovénok) telepedtek le. Keleten, a Kárpátok hágóin a románság, északkeleten pedig az ukránok szivárogtak be.

A 15. századi uralkodók sora (*Luxemburgi*) *Zsigmond* (1389–1437) cseh, német és magyar királlyal, valamint német-római császárral indult, aki Mária királynő férjeként került a magyar trónra. Zsigmond és Mária formálisan társuralkodók voltak – egy ideig párhuzamosan adtak ki adományleveleket – a hatalom azonban néhány év után fokozatosan Zsigmond kezébe „csúszott” át.

Mária királynő halála után Zsigmond egyeduralkodóvá vált. Nevéhez fűződik az utolsó – a nikápolyi vereséggel kudarcba fulladt – összeurópai keresztes hadjárat megszervezése (1396), a nagy nyugati egyházszakadás felszámolása (1417), és a huszitizmus elleni harc megkezdése. Magyar királyként elsősorban Dalmácia elvesztésével, Visegrád és Buda nyugati színvonalú kiépítésével, illetve az Oszmán Birodalommal szembeni defenzívába vonulással, a végvárrendszer kiépítésével, valamint törvényeinek gazdasági és jobbággyokkal kapcsolatos előremutató jellegével írta be magát a történelembe.

A 14. század gazdasági fejlődése a városok, különösen a szabad királyi városok számának és lélekszámának növekedését eredményezte. Zsigmond 1405-ben városi dekretumot bocsátott ki, aminek következtében a városok jelentős gazdasági fejlődésnek indultak. Ekkor még viszonylag kevés szabad királyi város volt Magyarországon, ilyen volt többek között Buda, Pozsony, Eperjes, Kassa, vagy Bártfa. A városfejlődés viszont önmagához képest jelentős lépésnek számított hazánkban. A városok lakossága elkötelezetten támogatta (*Luxemburgi*) Zsigmondot. Ennek egyik oka az volt, hogy nem akartak főúri függés alá kerülni, másfelől féltve őrizték megszerzett kiváltságaikat is.

123 BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Déli szlávok Magyarországon és a Körös-Tisza-Maros közben a 15-16. században*. in. KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896-1995)*. Millecentenáriumi előadások, KSH, Budapest, 1997, 118. p.

Az uralkodó ugyanakkor – biztonságuk érdekében – növelte a fallal körülvett városok számát is, ami kedvezett a városokban a kereskedelem fejlődésének. A szabad királyi városok szerepének növekedése következtében a városok ereje annyira megnőtt, hogy deputációjuk már az 1435-ben tartott rendi gyűlésen is megjelent és ott negyedik rendként képviseltette magát.

Gazdasági törvényei a korai merkantilizmust képviselték, védővámokat szedett a külföldi kereskedőktől és azok csak nagyobb tételben adhatták el áruikat, miközben a belföldi kereskedők szabadon kereskedhettek. A nemesfémek és bármely feldolgozatlan érc kivételének, a sók behozatalának tilalma a királyi jövedelmek növelését szolgálták.

(Luxemburgi) Zsigmondot – népesedéstörténeti szempontból kevésbé jelentős – három uralkodó követte a magyar trónon: (Habsburg) Albert (1437–1439), a lengyel I. Ulászló (1440–1444), végül (Habsburg) Albert fia, V. (Utószülött) László (1445–1457), aki kiskorúsága miatt sokáig nem volt alkalmas az ország ügyeinek vitelére, ráadásul fiatalkorában elhalálozott.

Az előbbiekből kitűnik, hogy Magyarország Zsigmond halála után nehéz időszakot élt át. A polgárháborús légkörben egymást váltották a Habsburg-párti és a velük szemben álló csoportosulás királyjelöltjei. Ugyanakkor az ország seregei folyamatosan küzdöttek a törökökkel. Habár magyarországi török hódításokról továbbra sem beszélhetünk, de a török portyák már Zsigmond uralkodása idején megszorodtak az ország déli területein.

A viszontagságos időket követően I. (Hunyadi) Mátyás (1458–1490) személyében zseniális uralkodót nyert az ország. A fiatalon hatalomra került uralkodót a magyar hagyomány az egyik legnagyobb magyar királyként tartja számon. A velencei követ tájékoztatása szerint I. (Hunyadi) Mátyásnak a török ellen alkalmazható hada 163 000 főt számlált. Ez a hatalmas sereg szárazföldi és vízi haderőre tagozódott. Az előbbinek létszáma 148 000 fő lehetett, s ebből a „fekete sereg” cseh, morva és sziléziai zsoldosa 16 000 fő, magyar és székely zsoldos 46 000 fő (éspedig 10 000 magyar nehéz lovas, 16 000 könnyű székely lovas – lándzsával, pajzzsal és kézi íjjal –, 4 000 nehéz magyar és 16 000 könnyű székely gyalogos), bandérium 12 000 fő és 70 000 főnyi havasalföldi és moldvai hűbéres had. Az utóbbiak nélkül tehát a magyar hadsereg több mint 70 000 főt, túlnyomórészt zsoldost tett ki. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy Mátyás híres fekete seregében több ezer szerb is harcolt. Az ország nemzetiségi összetétele nem volt ilyen színes. Az ország népességének legalább 75%-át a magyarok alkották. I. (Hunyadi) Mátyás halálától számítva soha többé nem volt ilyen magas a magyarság aránya az össznépességben belül, amíg a történelmi Magyarország létezett.

Az I. (Hunyadi) Mátyást követő (1490–1526) Jagelló-dinasztia alatt Magyarország erős hanyatlásnak indult. II. (Jagelló) Ulászló (1490–1516) gyengekezű uralkodónak bizonyult. A királyi kincstár kiürült, az erős magyar zsoldossereg züllésnek indult, ráadásul a török ellen összehívott parasztsereg Dózsa György vezetésével – 1514-ben – a nemesek ellen vonult harcba, amelyet csak jelentős vérvesztés útján lehetett megfékezni. Eközben a bárók és a köznemesek között is nőtt a feszültség. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy az uralkodó 1504-ben szélütést kapott, így még kevésbé volt képes

beleszólni az ország kormányzásába. Helyette bizalmasai (pl.: Bakócz Tamás, Szapolyai János) kormányoztak.¹²⁴ Az újabb demográfiai kutatások szerint II. Ulászló uralkodása idején Magyarország lakossága – Erdéllyel és Szlavóniával együtt – 1495-ben közel 2,9–3,3 millió fő közé volt tehető. Ez közel 600 ezer fővel kevesebb, mint amit a korábbi kutatások állítottak. Erdélyben közel 450–516 ezren, Szlavóniában 260–300 ezren éltek. A lakosság nagyobb részét a jobbágság alkotta, a nemesség közel 130–145 ezer főt tett ki. Egyes kutatások szerint a nemesség száma magasabb is lehetett. A 23 szabad királyi város lakossága 86 ezer főt számlált. A kiváltságos népelemek közül a székelyek 76 ezren, az erdélyi szászok 101 ezren, a jászok és kunok 20 ezren lehettek.¹²⁵

7. táblázat: Magyarország minimális lakosságszáma 1495-ben

Társadalmi és néprétegek	Magyarország Erdéllyel	Magyarország Erdéllyel és Szlavóniával
Jobbágyok és zsellérek	2 249 490	2 498 635
Egytelkes nemesek	78 285	83 120
Birtokos nemesek	42 240	45 075
Jászkunok	20 620	20 620
Székelyföld	75 900	75 900
Szászföld	101 340	101 340
Városok	84 500	86 500
Összesen	2 651 375	2 911 190

KUBINYI ANDRÁS: *A Magyar Királyság népessége a 15. század végén*. in: KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások, KSH, Budapest, 1997. 105. p.

II. Ulászlót fia, II. (Jagelló) Lajos (1516–1526) követte a magyar trónon. A török hódoltság előtt ő volt az utolsó olyan magyar király, aki az egész középkori Magyar Királyság felett uralkodott. II. Lajos regnálása idején Magyarország teljesen kiszolgáltatottá vált a feltörekvő és hatalma csúcsán álló Oszmán Birodalomnak. A törökök már 1521-ben bevették a legfontosabb magyar déli végvárat, Nándorfehérvárt (ma Belgrád, Szerbia). Nándorfehérvár eleste után az ország déli része teljesen kiszolgáltatottá vált a török portyáknak. Habár 1523-ban Tomori Pál még többször is győzelmet aratott a törökök felett, mivel nem volt pénz a hadi kiadásokra, a határok tartós védelmét nem lehetett hatékonyan és tartósan biztosítani. A korabeli Magyarország egyik legfejlettebb területe, a Szerémség gyakorlatilag már 1521 után török kézre került. I. (Nagy) Szulejmán (1520–1566) török szultán vezetésével 1526-ban megindult az egyik legnagyobb török hadjárat Magyarország ellen. II. Lajos hiába próbált

124 KULCSÁR PÉTER: *A Jagelló-kor*. Gondolat könyvkiadó, Budapest, 1981. 105, 151. pp.

125 KUBINYI ANDRÁS: *A Magyar Királyság népessége a 15. század végén*. in: KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások, KSH, Budapest, 1997. 105. p.

külföldről fegyveres segítséget kérni, nem járt sikerrel. Ráadásul a magyar vezetés soraiban a széthúzás ütötte fel a fejét. Tomori Pál hiába próbálta feltartani a török sereget, nem járt sikerrel. A mindössze 20 éves, a hadvezetésben tapasztalatlan II. Lajos nagy bátorságról tett tanúbizonyságot, amikor felvállalta – Mohácsnál, 1526. augusztus 29-én – a csatát a túlerőben lévő török sereggel szemben. Az alig másfél-két órás ütközetben a magyar királyi sereg megsemmisítő vereséget szenvedett. Elestett a király, továbbá 4 000 lovas, 10 000 gyalogos, öt püspök, továbbá a fővezér, Tomori Pál kalocsai érsek, valamint Szalkai László esztergomi érsek is. Szintén a csatatéren maradt 16 zászlósúr valamint 12 főúr.¹²⁶ A csata után a török sereg egészen Budáig rabolta végig az országot, majd déli irányba távozott. A tragikus mohácsi csatavesztéssel lezárult a magyar történelem és népesedéstörténet egy jelentős szakasza.

A 16. század népesedéstörténeti sajátosságai

A 16. század Európa történelmében a Török és a Habsburg Birodalom „aranykora” volt. A két nagyhatalom 1526 utáni összecsapásainak legfontosabb szárazföldi színtere a Magyar Királyság lett. Magyarország sorsáról ebben az időben már nem Budán, hanem Bécsben és Isztambulban döntöttek.

A mohácsi csatavesztést követően a bajt növelte, hogy ketten is igényt tartottak a királyi cím megszerzésére. Az egyik Szapolyai János (1526–1540) erdélyi vajda, a másik Habsburg Ferdinánd (1526–1564) osztrák főherceg volt. Miután Szapolyait (1526. november 11.) és (Habsburg) Ferdinándot (1527. november 3.) is Székesfehérvárott magyar királlyá koronázták, megtörtént *az ország két részre szakadása*, amely évtizedes belháborút eredményezett. Ezt az *1538. évi váradi béke* zárta le, amelyben – egyebek mellett – mindkét fél elismerte a másik hatalmát az általa birtokolt országrészen. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a törökök 1541-ben csellet elfoglalták Buda várát. Ezzel *az ország három részre szakadt*, annak belső területei török kézre kerültek.¹²⁷

Az ország három részre szakadásával a Habsburgok a Felvidékből és a Nyugat-Dunántúlból álló Királyi Magyarországot tarthatták meg, továbbá Horvátország a törökök által meghagyott részei is az ő kezükben maradt. A 16. század közepén kiformálódó Erdélyi Fejedelemség Erdély mellett a Partiumot is magáénak tudhatta. A két országrész közé pedig a Török Birodalom vert egyre nagyobb éket, amely kezdetben csak a déli országrészt és a Duna-Tisza közét takarta, azonban a hódításokkal a Dunántúl keleti és a Partium egyre nagyobb hányada is az Oszmán Birodalom kezébe került.

Az Oszmán Birodalom a 16. században ereje teljében volt. A Magyarország trónján ülő 16. századi Habsburg uralkodók nem is egy esetben kényszerültek békekötésre a törökkel.

126 SZAKÁLY FERENC: *A mohácsi csata*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 33–36. pp., *Miklós siralmas levele főtisztelendő Verancsics Antal prépost úrhoz Lajos király haláláról*. In: *Közreadva: Mohács emlékezete*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979. 78–83. pp.

127 TRINGLI ISTVÁN: *Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541*. Vince Kiadó, Budapest, 2003. 120–121. pp.

I. (Habsburg) Ferdinánd (1526–1564) egész uralkodása alatt harcokra kényszerült Magyarországon a trónért és az ország megtartásáért. Az Oszmán Birodalommal szemben több háborúban maradt alul és hatalmas adót is fizetett a Magyar Királyság birtoklásáért a török szultánnak. Sokan I. (Habsburg) Ferdinánd hibájául róják fel, hogy nem tudta a Magyar Királyság egységét megvédeni, viszont az ő katonai intézkedései és anyagi segítsége nélkül az egész Magyar Királyság a Duna-Tisza köze és a Délvidék sorsára juthatott volna.

I. (Habsburg) Ferdinándot fia, I. (Habsburg) Miksa¹²⁸ (1564–1576) követte a magyar trónon. Ő volt az első Habsburg uralkodó, akit – 1563. szeptember 8-án – Pozsonyban koronáztak meg. A töröknek történő évi adófizetés mellett, az 1568. évi drinápolyi békével maga is elfogadta a török hódításokat Magyarországon.

I. (Habsburg) Miksát fia, az uralkodásra alkalmatlan I. (Habsburg) Rudolf (1576–1608) követte. Regnálása idején zajlott Magyarországon a tizenöt éves háború (1591–1606), amely Sziszek ostromától egészen a zsitvatoroki békéig tartott. Ez a háború okozta a legnagyobb pusztítást – a járványok mellett – Magyarországon. Habár jelentős hadi események zajlottak, de sem az osztrák, sem a török fél nem tudott a másik felett győzelmet szerezni. A hadjáratok legnagyobb kárvallottjai a Királyi Magyarország és a török hódítások alá eső területek népessége volt. A török seregek a 16. században kétszer (1529, 1532) is Bécs ellen vonultak. Mindkét vállalkozás sikertelen maradt, ezért a török a mai Észak- és Közép-Burgenland területét teljesen elpusztította. Egy-egy terület népességének megmaradásában a végváraknak hatalmas szerepük lett. Egy végvár elestekor annak környéke is gazdát cserélt. Ezért történhetett meg az, hogy a török rablások, portyák mellett a török hadjáratokhoz kapcsolódó várbevételek (1529, 1541, 1543, 1552, 1566, 1600) is csökkentették az adott vár környékén élő népesség számát.

A Királyi Magyarország történelme mellett az Erdélyi Fejedelemség létrejötté „siker-történetnek” tűnhet, ennek ellenére itt is jelentős véráldozatok csökkentették a népesség számát.

I. (Szapolyai) János halálát (1540. július 20, Szászsebes) követően a trónt – a soha meg nem koronázott – II. János (Zsigmond) (1540–1570) foglalhatta el. A gyermek II. János (Zsigmond) király helyett a hatalmat 1551-ig Martinuzzi Fráter György, az Erdélyi Fejedelemség „atyja”, ezt követően 1559-ben bekövetkezett haláláig Izabella királyné – II. János (Zsigmond) anyja – gyakorolta.

II. János (Zsigmond) történelmi érdeme, hogy meghirdette az Erdélyi Fejedelemség területén a vallásszabadságot. Habár az erdélyi országgyűlés már 1557. június 1-jén kimondta, hogy mindenki olyan hitben élhet (háborítatlanul), amilyenben akar, de mégis az 1568-ban összeült *tordai országgyűlés* mondta ki a teljes vallásszabadságot, továbbá a templomok közös használatát. Nemcsak Erdélyben, hanem az emberiség történelmében is jelentős, mert ekkor mondták ki először Európában a lelkiismeret és vallásszabadság törvényét. Ezzel a törvénnyel a református (kálvinista), unitárius, római katolikus és az evangélikus (lutheránus) vallás azonos közjogi elismerésben részesült. Ekként teljesedett ki a reformáció Erdélyben és kialakult a „négy bevett vallás” rendszere.

128 I. Miksa magyar és cseh király, II. Miksa néven – 1564 és 1576 között német-római császár is volt.

II. János Zsigmondot *Báthory István* (1571–1586) követte a fejedelmi székben. Belpolitikájában a fejedelmi hatalom megerősítésére törekedett: felülvizsgálta a korábbi fejedelmi birtokadományokat, számba vette az állami jövedelmeket, fejlesztette a kereskedelmet és a bányászatot. Az erdélyi vallási türelmet ő sem bolygatta. Báthory István uralma idején volt az Erdélyi Fejedelemség első virágkora.¹²⁹

Báthory Istvánt unokaöccse, a kalandor természetű *Báthory Zsigmond* (1588–1594, 1594–1598, 1598–1599 és 1601–1602) követte az uralkodásban, aki négyszer fogadta el a fejedelmi címet és mondott le róla. A törökök ellen irányuló háborúival – ahol sikereket is elért – és meggondolatlan külpolitikájával majdnem Erdély vesztét okozta. Határozatlan fejedelem volt, akinek első lemondása mindössze alig két hétig tartott. Majd a török veszedelmet látva – amelyet hadjárataival ő okozott – másodszor is lemondott, ezúttal I. (Habsburg) Rudolf javára. Ekkor császári kézbe adta Erdélyt, de meggondolta magát és puccsal visszavette a hatalmat. Harmadik lemondását követően a hatalmat átadta unokatestvérének, *Báthory Andrásnak* (1599), aki maga is vonakodott elfogadni a fejedelmi címet, továbbá sem a szultán, sem a császár nem fogadta el személyét.¹³⁰ 1599. október 18-án csatát veszített a Szeben vármegyei Sellenberknél (Șelimbăr, Románia) II. (Vitéz) Mihály (románul Mihai Viteazul) havasalföldi és moldvai fejedelemtől. A Moldva felé menekülő Báthory Andrást Csíkszentdomokos (Sândominic, Románia) határában egy székely brutálisan meggyilkolta. A gyilkosságot a Báthoryt támogató Székely Mózés katonái bosszulták meg. Báthory András után rövid időre *II. Vitéz Mihály* (1599–1601) következett a fejedelmi trónon, akit Giorgio Basta császári hadvezér öltetett meg.¹³¹ Vitéz Mihály halálát követően ismét Báthory Zsigmond lett Erdély fejedelme, de látva az ellene felvonuló császári seregek Erdélyt pusztító erejét 1602-ben végleg lemondott és távozott Erdélyből. Az előbbiekből kitűnik, hogy Magyarország népességfejlődésének 16. századi mérlege összességében negatív. A hosszú háborúk hatásai igen súlyosak és részben irreverzibilisek voltak. Báthory Zsigmond fejedelemsége idején jelentős területeken vesztett ki a magyarság Erdély területén. A császári csapatok, valamint más seregek pusztításai, kegyetlenkedései magyar falvak tucatjait semmisítették meg az ott élőkkel egyetemben. Ekkor gyérült meg a történelmi Szolnok-Doboka, Torda, illetve Kolozs vármegyék magyar lakossága is.

A hódoltság ideje alatt az ország nagy része, főként a törökök birtokában lévő, illetve a „határterületek” pusztulásnak indultak. Voltak azonban kivételek. A török fennhatóság alá tartozó *mezővárosok* (pl. *Kecskemét, Nagykovács, Cegléd, Jászberény*) ugyanis fejlődtek. Itt a külterjes állattenyésztés vált elterjedté, továbbá az itt termelt áruval Magyarország be tudott kapcsolódni a kontinens kereskedelmébe. Az ország nagyobb részén azonban összességében nyomorúságos volt a mindennapi élet. Különösen igaz volt ez a határ menti területekre, ahonnan az állandó harcok miatt a lakosság nagy része elmenekült. Az elnéptelenedett pusztákra lassan beszivárogtak

129 *A Szegedi Tudományegyetem honlapja*: <http://www.u-szeged.hu/hirek/2009-majus/bathory-istvan-europai> (Letöltés ideje: 2010. augusztus 26.)

130 SZABÓ PÉTER: *Az erdélyi fejedelemség*. Kulturtrade Kiadó, Budapest, 1997. 65. p.

131 MAKKAI LÁSZLÓ – MÓCSY ANDRÁS (szerk.): *Erdély története*. I. kötet, *A kezdetektől 1606-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 522–532. pp.

a környező államokban élő népek (szerbek, szlovákok, románok stb.). A helyben maradt parasztok nyakába hatalmas terheket akasztottak, ugyanis a nemesek még mindig sajátjuknak érezték az elvett földjeiket, és ezért adót szedtek. A paraszt ezen kívül az államnak és nem ritkán az egyháznak is adózott. Az elköltözött parasztok vagy a városokban éltek tovább, vagy az általuk létrehozott parasztvármegyékben. A lakosság itt önvédelemre rendezkedett be. Ezek a *parasztvármegyék* a megszűnt nemesi vármegyék helyén jöttek létre a 16–17. században. Ezeket parasztkapitányok és paraszthadnagyok vezették, ők erősítették meg a közbiztonságot, de nem volt bíraskodási joguk.

A településhálózat is jelentős csapást szenvedett el (különösen a tizenöt éves háború idején). A járványok (pestis, tífusz, vérhas, malária stb.), az éhínség mellett az ország területén keresztülmasírozó hadseregek is jelentős pusztítást mértek a magyarországi népességre. Olykor ez a három jelenség összekapcsolódott, így a kedvezőtlen hatások fel is erősödtek.¹³² Mindezek ellenére a három részre szakadt ország megmaradt egy gazdasági-kulturális egységnek. Történések és demográfusok becslései szerint a 16. századi Magyarország népességszáma jelentős eltéréseket mutat. A „pesszimisták” közel 2,3 millió fővel számolnak, amíg az „optimisták” – Szlavónia nélkül is – 3,5-4 millió főről beszélnek. Újabb kutatások szerint egyre elterjedtebb az a nézet, hogy a középkori Magyarország lakossága 3,3 millió fő volt, amíg 1600 körül az ország népessége már 3,5 millió főt számlált. Ebből a hódoltság területén a tizenöt éves háború (1591–1606) előtt körülbelül 900 ezren, Erdélyben – a Partium nélkül – hozzávetőlegesen 800 ezren élhettek. A királyi Magyarország népességét egy 1598. évi háztételezés szerint 1,8 millióra becsülhetjük.

Összességében elmondhatjuk, hogy az ország népessége nemhogy fogyott, hanem szerényen növekedett. Ettől függetlenül hatalmas területek néptelenedtek el a török kézbe került országrészben, bár egyes területek közel sem annyira, mint a történetírás a legutóbbi időkig vélte. A népesség növekedését elsősorban a háborúk, a velük járó fosztogatások és a részben azok következtében fellépő járványok akadályozták. Főleg a tizenöt éves háború járt különösen nagy áldozatokkal, amit tovább súlyosbítottak a nagy veszteségeket okozó pestisjárványok. A pusztítások a legsúlyosabban a határ közelében és az Alföldön élő, védett helyekre menekülni nem tudó lakosságot érték. Mivel ezen a területen főként magyar lakosság élt, természetesen a magyarság veszteségei arányaiban is nagyobbak voltak a nemzetiségekéinél. A háborús időszakokban nagy migrációs hullámok figyelhetők meg, de általánosságban elmondható, hogy az országon belüli vándorlás nem volt különösebb mértékű. A 16. század végéig a hódoltsági terület lakossága rendkívüli ellenálló- és alkalmazkodóképességről, illetve újjáéledési erőről tett tanúbizonyságot. Az 1590-es évektől az ország tartósan hadszíntérré vált. Az évről évre ismétlődő hadjáratokat, portyákat a lakosság már nem heverhette ki. Így bekövetkezett egyes hódoltsági területek teljes elnéptelenedése.

¹³² Előfordult, hogy a katonaság hatalmas távolságot tett meg, amíg a célállomáshoz elért. Ráadásul ezen vándorlás folyamán, ahol megfordult ott élelmezni kellett és/vagy felélt, feldúlt mindent. Továbbá az sem elhanyagolható szempont, hogy Európában a járványok „legsikeresebb” terjesztői a katonák voltak.

A szerény, hat százalékos – egy évszázad alatti – népességnövekedés csak az érem egyik oldala. Nyugat-Európa nagy demográfiai robbanáson ment keresztül, amely a Magyarországgal szomszédos területeket (Csehország, Lengyelország) sem kerülte el.¹³³ Az ország csatatérré válása véget a születésszám-kiesés, illetve a háborús embervesztések miatt Magyarország demográfiai robbanása nem következett be. A 16. század a történelmi Magyarország nemzetiségi összetételét is megváltoztatja. A hadjáratok, portyák jelentős részben a magyarok lakta vidékeket (síkvidékek, folyó völgyek) érintették, amíg a felvidéki és erdélyi hegyek közt élő szlovákságot, illetve románságot szinte alig. A Délvidékre beszivárgott szerbek is szerencsésebb helyzetben voltak, mint a magyarok, mivel a hadműveletek távol otthonaiktól zajlódtak le. Ebben az időben kezdődött a (gradistyei) horvátok és a német nyelvűek bevándorlása a mai Burgenland területére, valamint tovább folytatódott a románság és a szerbség utánpótlása a havasalföldi, moldvai, illetve a mai Közép-Szerbia területéről.

8. táblázat: Néhány európai ország és régió népességének alakulása, 1500–1600

Ország/regió	A lakosság száma 1500 körül, millió fő	A lakosság száma 1600 körül, millió fő	Növekedés, %
Franciaország	16,4	19,0	16
Spanyolország	6,8	8,1	19
Ausztria	1,5	1,8	20
Csehország	1,9	2,3	21
Itália	10,5	13,1	21
Lengyelország	2,5	3,4	36
Anglia és Wales	2,6	4,4	76
Németország	9,0	16,2	80
Magyarország	3,3	3,5	6

Forrás: PÁLFFY GÉZA: *A tizenhatodik század története. Magyar Századok*, Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 171. p.

A 17. század népesedéstörténeti sajátosságai

A történelmi Magyarország 17. századi népességének megbecslése meglehetősen nehéz feladat, mivel kevés forrás áll rendelkezésre. Továbbá megkérdőjelezhető a magyar, valamint a török források felhasználhatósága is.¹³⁴ A 17. században váltak lakatlan pusz-

133 PÁLFFY GÉZA: *A tizenhatodik század története. Magyar Századok*, Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 171. p

134 DÁVID GÉZA: *Magyarország népessége a 16-17. században*. in.: KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896-1995)*. Millecentenárium előadások, KSH, Budapest, 1997. 169. p.

tasággá Baranya, Tolna és Fejér vármegyék jelentős része, továbbá ekkor ritkult meg az erdélyi folyó völgyek és a Mezőség magyar településeinek száma. Bár a nyelvhatárok még nemigen módosultak, de az egész ország – Dávid Zoltán szerinti – négymillió lakosságának már jobb esetben is csak a fele volt magyar. A magyar demográfusok véleménye eltér az ország népességének számát illetően, és ez részben az eltérő forrásokból ered. Az viszont biztosra vehető, hogy a folyamatos háborúskodás mellett továbbra is a járványok (a már klasszikusnak mondható pestis és tífusz mellett, a himlő- és vérhasjárvány is előtérbe került) és természeti csapások (pl.: rossz termés, marhavész, aszály, sáskajárás) szedték nagyszámban az áldozataikat. Mindezek ellenére az ország a 17. századot szerény népességgyarapodással „zárta”.

A 16. századhoz képest a 17. századra 3,3–3,5 millió főről négy millió főre nőtt az ország lakossága. Az előző századhoz kapcsolódóan a 17. században is egyértelmű negatívum a nemzetiségi arányok teljes eltolódása, valamint a településhálózat megroppanása. Érdekes sajátosság ugyanakkor, hogy a vármegyék, a szabad királyi városok és a mezővárosok öngazgatása megerősödött. Ez is a társadalom teherbírását mutatja.¹³⁵ A török kor talán legnagyobb tragédiája a fent leírtak mellett, hogy a népességfejlődésünk, a népmozgalmi folyamataink jelentősen eltértek a szerencsésebb nyugat-európai országok demográfiai folyamataitól.

A 17. század végére a Magyar Királyság jelentős része felszabadult a török uralom alól, azonban megoldatlan kérdés maradt Magyarország betagozódása a Habsburg Birodalomba, valamint megoldásra vártak a magyarországi társadalmat feszítő súlyos ellentétek is.

A 17. század első esztendeje, az 1600-as év elég sötétnek mondható a Magyar Királyság történelmében. A császáriak átadták a törököknek a dunántúli Pápa és Nagykánizsa várait, ugyanakkor a Somogy vármegyében található Babócsa vára is török kézre került. Tombolt a tizenöt éves háború is, amelyet csak 1606. november 11-én, a *zsitvatoroki békével* sikerült lezárni. A 17. század első éveit beárnyékolta továbbá a még 1604-ben kirobbant Bocskai-féle felkelés is, amelyet szintén 1606-ban (1606. június 23.) a *bécsi béke* zárt. A törökök továbbra sem pihentek: 1604-ben elfoglalták Vác és Hatvan várait.

II. (Habsburg) Mátyás (1608–1619) szentesítette a szabad vallásgyakorlatot, továbbá megreformálta az országgyűlést és a nádori tisztséget, a jobbágyköltözést pedig a vármegyék hatáskörébe helyezte. Kénytelen volt így cselekedni, ugyanis az őt hatalomra segítő rendi konföderáció tovább működött, hogy az ő esetleges túlkapásait visszafogja. Ausztriában és Morvaországban is kénytelen volt elfogadni a vallásszabadságot engedélyező törvényt. Az Erdélyi Fejedelemséggel szemben kezdetben baráti politikát folytatott: 1611-ben Tokajban „örök béke” született Magyarország és Erdély között. Ennek ellenére 1614-ben sereget gyűjtött Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ellen, de 1615-ben Nagyszombat városában kiegyezni kényszerült vele. A következő évben 1616-ban ismét sereggel támadt az Erdélyi Fejedelemségre, ekkor Bethlen Gábor csapatai ellentámadást indítva feldúlták a Felvidéket.

135 ÁGOSTON GÁBOR – OBORNI TERÉZ: *A tizenhetedik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 94., 95., 237. pp.

II. (Habsburg) Mátyást unokaöccse, II. (*Habsburg*) *Ferdinánd* (1619–1637) követte. A cseh rendek azonban fellázadtak az új uralkodó személye ellen, ezért kirobbant a később Európa népességét jelentősen megtizedelő harmincéves háború. A buzgó római katolikus szellemben nevelt II. (Habsburg) *Ferdinánd* hatalomra kerülésével azonnal erőszakos ellenreformációt hirdetett. Intézkedéseinek protestánsok tömegei estek áldozatul, szinte mindenhol a birodalomban háborúk sorozatához vezetett. Magyarországon sem nyugodtak a fegyverek. Bethlen Gábor többször is vezetett hadjáratot II. *Ferdinánd* ellen, ennek következtében az egész Felvidék ismét lángokban állt.

II. (Habsburg) *Ferdinánd* fia, a béketűrő III. (*Habsburg*) *Ferdinánd* (1637–1657) követte, aki mentes volt apja vallási fanatizmusától és trónra kerülése után folyamatosan azon munkálkodott, hogy véget vessen az 1618 óta tartó hatalmas vérvessetést okozó háborúskodásnak. 1644-ben megkezdődtek a béketárgyalások. Végül 1648-ban, a vesztfáliai békében (a franciákkal Münsterben, a svédekkel Osnabrückben) sikerült lezárni a harmincéves háborút. A törökkel sikerült jó kapcsolatban maradnia, és a korábban megkötött békeszerződéseket meghosszabbítania.

Az uralkodó még életében megkoronáztatta idősebb fiát, IV. (*Habsburg*) *Ferdinánd*-dot, azonban az ifjú váratlanul elhunyt. Annak ellenére, hogy IV. (Habsburg) *Ferdinánd* sohasem uralkodott, mégis szokás a magyar uralkodók közé sorolni. III. (Habsburg) *Ferdinánd* halálával Magyarország sokat veszített, mivel utódja, I. (*Habsburg*) *Lipót* (1657–1705) korántsem magyarbarátságáról volt híres. Uralkodása Magyarországon kezdettől fogva nagy vallási és politikai elégedetlenséget szült. Az erdélyi ügyekbe való beavatkozás végül a törökkel háborúhoz vezetett, amely a császár seregének szentgotthárdi győzelmével (1664. augusztus 1.) végződött. De a bécsi udvar megelégedett – a magyar rendek és a nádor tudta és beleegyezése nélkül kötött – vasvári békével (1664. augusztus 14.). Jelentős felindulást okozott az is, hogy az országgyűlést nem hívták össze törvényes időben. A császári udvar túlkapásaival már a magyar főnemesség is elégedetlen volt. Ez a *Wesselényi-féle összeesküvésbe* (1664–1671) torkollott. A titkos szövetség felfedezése és tagjainak megbüntetése (1671) jelezte a minden téren megkezdődő reakciót, amelynek célja volt Magyarország alkotmányát eltörölni, vallási és politikai életét az abszolutizmus kénye szerint – mint osztrák örökös tartomány – szabályozni.¹³⁶ I. (Habsburg) *Lipót* zsarnokságának következménye, hogy a birodalom három helyen is fegyveres összecsapásra kényszerült, valamint Magyarországon Thököly Imre vezetésével kétszer (1678, 1682) is felkelés robbant ki a császáriak ellen. A török sem tétlenkedtek. A kor legjelentősebb hadjáratát indította 1683-ban Bécs ellen. A sikertelen török ostromot követően megindult a császári (vissza)hódítások sora (1683–1699), amelynek következtében Magyarország az 1699. január 26-án megkötött karlócai békével – a Bánság kivételével – felszabadult a török iga alól.¹³⁷

I. (Habsburg) *Lipót* uralkodásához kapcsolódnak a Magyar Királyság elnémetesítéséről szóló tervek. Ennek legjelentősebb alakja, a komáromi születésű Kollonich *Lipót*

136 A *Wesselényi-összeesküvés. Beszámoló a perről és a kivégzésekről*. Magyar Helikon, Budapest, 2005.

137 ÁCS ZOLTÁN: *A harmadik honalapítás*. Kozmosz könyvek, Budapest, 1987. 36–41. pp.

(1695–1707) esztergomi érsek volt, aki még 1689-ben önként vállalkozott Magyarország közigazgatásának átalakítására. A több mint 500 oldalas munkájának címe: „*Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn*”, azaz „*A Magyar Királyság berendezése*”. Az esztergomi érsek előbb római katolikussá, majd német nyelvűvé akarta tenni az országot. A tervezet elkészítése 15 hónapot vett igénybe és az érsek munkáját egy héttagú bizottság is segítette. Célja az volt, hogy a magyar közigazgatás felépítése azonos legyen az osztrák örökös tartományokéval. A rendi intézmények háttérbe szorításával, császárhű szakértők bevonásával képzelte el az államigazgatási ügyintézést. Az új szervezeti felépítést, az adó megszavazásán kívül, az országgyűlés mellőzésével akarta életbe léptetni. Kollonich elképzeléseit – a francia háború miatt – egy időre felfüggesztették és csak 1696-ban tértek vissza rá. Ekkor egy kivételes magyar egyházi tekintély, *Széchenyi Pál* (1645–1710) kalocsai érsek vezetésével a főnemesek eltérítették I. (Habsburg) Lipótot az esztergomi érsek tervezetétől, amelyet végül sohasem vezettek be. Széchenyi Pál kalocsai érsek érdemei elévülhetetlenek abban, hogy Magyarország nem vált osztrák örökös tartománnyá.

I. (Habsburg) Lipót fia, I. (Habsburg) *József* (1705–1711) követte, aki nem volt feltétlen híve az apja tanácsosai által képviselt politikának. Mind a katonai, mind a polgári közigazgatás hibáin változtatni akart, újabb, életképesebb rendszerre törekedve. Uralkodáshoz a franciák ellen viselt háború, valamint a Rákóczi-szabadságharc leverése kapcsolható.

A 17. század az Erdélyi Fejedelemség területén is jelentős vereszetekkel indult. *Székely Mózes* (1603) erdélyi fejedelem, Bethlen Gáborral és más erdélyi hazafiakkal együtt 1602 telén megszervezte a császári csapatok által megszállt Erdély felszabadítását, amelyet a szász városok kivételével sikeresen felszabadították, továbbá kiűzte *Giorgio Basta* zsoldosait Erdélyből, de országépítő munkáját halála miatt nem tudta folytatni. A Brassó melletti véres csatában –melyet „*Erdély Mohácsának*” is neveznek– mintegy 4 000 magyar és székely veszítette életét az erdélyi fejedellemmel együtt. Tovább folytatódott a kegyetlen pusztítás, ami azt eredményezte, hogy Erdély lakossága jelentősen megcsappant és ekkor kezdett megváltozni etnikai összetétele is.

A következő erdélyi fejedelem, *Bocskai István* (1604–1606) már sikeresebb államférfinek bizonyult. Sikeres felkelésével, amelyet a császáriak ellen indított (1604–1606) számos eredményt ért el. A felkelés győzelmeinek kivívóit, a hajdúk zömét Bocskai István kiemelte a földesúri fennhatóság alól, és közösségi kiváltságokkal, katonáskodási kötelezettséggel a hajdúvárosokban telepítette le saját birtokán, ahogy a székelységnek is biztosította korábbi kiváltságait. Az 1606 végén megkötött bécsi béke továbbá biztosította a magyar rendi jogokat és a vallásszabadságot, valamint a hét tiszai vármegyét (Szabolcs, Szatmár, Bereg, Borsod, Abaúj, Zemplén, Ugocea) Bocskai élete tartamára Erdélyhez csatolta. Az ugyanebben az évben megkötött, Bocskai által közvetített zsitvatoroki béke a tizenöt éves török háborúnak is véget vetett.¹³⁸ Politikai végrendeletében a független Erdély fenntartását kötötte utódai

138 NAGY LÁSZLÓ: *Bocskai István a hadak élén*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1981. 112. p.

lelkére, amelyik kedvezőbb külpolitikai körülmények közt majd megvalósíthatja a szultán és a császár birodalma között az ország egységét és a nemzeti királyságot.

A Rákóczi-család vagyonának és hatalmának megalapozója, *Rákóczi Zsigmond* (1607–1608) erdélyi fejedelem törvényt hozatott a *jus ligatum* feloldására, ezáltal mód adódott az 1594-ben kivégzett nemesek birtokait visszakövetelni. A székelyeket kiváltságokkal és címekkel igyekezett megnyerni.¹³⁹

Rákóczi Zsigmondot lemondása után *Báthory Gábor* (1608–1613) követte, aki Erdély hatalmát Havasalföld, Moldva és a Lengyel Királyság megszerzésével akarta növelni. Havasalföld elleni támadásával azonban magára haragította a törököket, míg erőszakos kormányzásával elidegenítette az erdélyi rendeket, főleg a szász polgárságot.¹⁴⁰

Bethlen Gábor (1613–1629) célja Erdély önállóságának biztosítása volt, amelyet sikeresen megvalósított, ezzel Erdély második virágkorát érte el. Központosított nemzeti államszervezet kiépítésére törekedett, ugyanakkor merkantilista gazdaságpolitikájával az ipar és kereskedelem fejlődését is elősegítette. Az Erdélyi Fejedelemség fővárosát, Gyulafehérvárt politikai és művelődési központtá fejlesztette. Támogatta a magyar diákok külföldi – elsődlegesen hollandiai és angliai – tanulmányait. Korszerű hadsereget szervezett nagyrészt zsoldosokból, továbbá szabad hajdúkból és székelyekből. I. (Hunyadi) Mátyás óta ez volt az első reguláris magyar hadsereg. Célja a Magyar Királyság egységének helyreállítása volt, amely végső soron nem sikerült. Habár a hét felső-tiszai vármegyét sikerült Erdély területéhez csatolnia.¹⁴¹ Bethlen Gábort felesége, *Brandenburgi Katalin* (1629–1630) és öccse, *Bethlen István* (1629–1630) követte a fejedelmi székben. Uralkodásuk azonban kérészerűnek bizonyult.¹⁴²

I. *Rákóczi György* (1630–1648) fejedelemsége idején Erdély harmadik jelentős virágkorát élhette, mind politikailag, mind gazdaságilag. I. Rákóczi György, akárcsak elődei, szintén megkapta a hét keleti királyi vármegyét (Borsod, Abaúj, Zemplén, Bereg, és Ugocsa vármegyéket haláláig; Szabolcs és Szatmár vármegyéket pedig fiai is örökölhették).¹⁴³

I. Rákóczi Györgyöt fia, II. *Rákóczi György* (1648–1660) követte, aki nemcsak a két román fejedelemséget akarta megszerezni, hanem a lengyel trónt is, amelyért a svéd királlyal szövetségbe megtámadta Lengyelországot. Az Oszmán Birodalom tiltakozása ellenére, megindította lengyel hadjáratát, ahol kezdetben jelentős sikereket ért el, de végül teljes vereséget szenvedett. Észak-Erdélyt a lengyelek, Erdély többi részét pedig a török és tatár hadak dúlták fel.¹⁴⁴ Az erdélyi rendek ekkor Rákóczi helyett *Rhédey*

139 HANGAY ZOLTÁN: *Erdély választott fejedelme. Rákóczi Zsigmond*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1977. 227. p., PÉTER KATALIN – TRÓCSÁNYI ZSOLT – R. VÁRKONYI ÁGNES (szerk.): *Erdély története. 1606-tól 1830-ig*. II. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 617–621. pp.

140 NAGY LÁSZLÓ: *Tündérkert fejedelme*. Báthory Gábor. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1988. 288–293. pp.

141 SZEKFŰ GYULA: *Bethlen Gábor*. Helikon Kiadó, Budapest, 1983. 96. p.

142 BERTÉNYI IVÁN – DIÓSZEGI ISTVÁN – HORVÁTH JENŐ – KALMÁR JÁNOS – SZABÓ PÉTER: *Királyok könyve. Magyarország és Erdély királyai, királynői, fejedelmei és kormányzói*. Officina Nova, Budapest, 1993. 146–147. pp.

143 PAPP KLÁRA: *Erdélyi fejedelmek*. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen, 2005. 88–97. pp.

144 PÉTER KATALIN – TRÓCSÁNYI ZSOLT – R. VÁRKONYI ÁGNES (szerk.): *Erdély története. 1606-tól 1830-ig*. II. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 722–724. pp.

Ferencet (1657–1658) választották fejedelemmé, de annak lemondásával ismét II. Rákóczi Györggyé lett a trón. A törökök azonban nem ismerték el II. Rákóczi György visszatérését és *Barcsay Ákos* (1658–1660) személyében új fejedelmet állítottak Erdély élére. Rövid idő leforgása alatt II. Rákóczi György, továbbá Barcsay Ákos és az őt követő *Kemény János* (1661–1662) is elhalálozott, miközben a fegyveres összecsapások miatt Erdély lángokban állt. Erdély soha nem látott pusztítást ért meg, amely – a magyarság szempontjából – népesedéstörténetileg tragikus volt.

Kemény halála után *I. Apafy Mihály* (1661–1690) lett Erdély fejedelme. Megindult az Erdélyi Fejedelemség visszafordíthatatlan hanyatlása. A török, tatár, oláh dúlások és fosztogatások elpusztították Erdély jelentős részét, emellett hatalmas adókkal sújtották Erdélyt a törökök. Erdély népességét az 1681. évi pestisjárvány is jelentősen megtizedelte, azonban a legnagyobb csapást a császári seregek megjelenése okozta, akik kihasználva a status quo megváltozását, vagyis az Oszmán Birodalom meggyengülését, 1687-ben elfoglalták Erdélyt, és a fejedelmet behódolásra kényszerítették. A császári Caraffa tábornok gyakorlatilag teljhatalmat kapott Erdély fölött.¹⁴⁵

I. Apafy Mihály utódja fia, *II. Apafy Mihály* (1690–1701) ténylegesen már nem uralkodhatott. Az 1790-ben kiadott *Diploma Leopoldinum* ugyan még nem detronizálta, de kimondta, hogy Erdély évi 50 ezer Forint megfizetése mellett a Habsburg Birodalom részévé vált. II. Apafy Mihály 1701-ben végleg lemondott a fejedelmi címről.

Habár rövid időre Thököly Imre is megszerezte a fejedelmi széket, de fejedelemsége „pütkösi királyságnak” bizonyult. Az erejének teljében lévő császári csapatok elől ő is kénytelen volt visszavonulni, a karlócai békét követően pedig már Magyarország földjére sem léphetett.¹⁴⁶

Erdély utolsó fejedelme *II. Rákóczi Ferenc* (1707–1711) volt, aki szabadságharcának elbukásával fejedelmi székét is elvesztette. Ezt követően az Erdélyi Fejedelemség területe a Habsburg Birodalom része lett.¹⁴⁷

3.3.3. A 18. századi telepítésektől II. József uralkodásáig (1699/1718–1780)

A 16–17. századi széttagoltság után sikerült kiűzni Magyarországról a törököket. Az ország egyetlen politikai uralom, a Habsburg-hatalom alá került. Magyarország földjét Bonaparte Napóleon megjelenéséig nem lépte át ellenség. Jelentősebb belső konfliktus is mindössze egy, a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) akadt.

A 18. században alapvetően változott meg a császári udvar viszonya, politikája *Magyarországgal* szemben. Amíg I. (Habsburg) Lipót (1657–1705) uralkodása alatt az ország teljes anyagi erőforrásainak kihasználása volt a cél, addig fiai, I. (Habsburg) József (1705–1711), de főképp III. (Habsburg) Károly (1711–1740) már belátták, hogy a Habsburg Birodalom nem tarthatja fenn nagyhatalmi helyzetét egy békés, virágzó Magyarországnélkül.

145 BERTÉNYI IVÁN – DIÓSZEGI ISTVÁN – HORVÁTH JENŐ – KALMÁR JÁNOS – SZABÓ PÉTER: *Királyok könyve. Magyarország és Erdély királyai, királynői, fejedelmei és kormányzói*. Officina Nova, Budapest, 1993. 156–157. pp.

146 DÉNES ZSÓFIA: *Zrínyi Ilona*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1984.

147 KÖPECZI BÉLA – R. VÁRKONYI AGNES: *II. Rákóczi Ferenc*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1976. 111. p.

A hadszínterek megszűnésével az ország ismét a békés fejlődés útjára lépett. Benépesültek a török korban elnéptelenedett területek; új települések jöttek létre vagy a régi, kihalt települések éledtek újjá. Újból nagyobb területeket vontak megművelés alá. Bizonyos területekre – például a Bánság területére – le sem telepedhettek magyarok.¹⁴⁸ *Kezdetben a cél Magyarország teljes katolicizálása és németesítése volt.* Megindult az ország újjáépítése, elsősorban közigazgatásának újjászervezése. Pozsonyban – 1723-ban – felállították a Helytartótanácsot a nádor elnökségével, amelynek feladata volt az elpusztult vidékek benépesítése, továbbá, hogy a lakosság védelméről gondoskodjon. Területi illetékessége viszont nem terjedt ki sem *Erdélyre*, sem a *Határőrvidékre*, sem pedig *Horvátországra*.

Az előbbieken említett kedvező helyzetnek köszönhetően Magyarország népessége is fejlődésnek indult. Újabb kutatások szerint Magyarország lakossága a 18. század elején 4–4,5 millió fő volt. Az I. (Hunyadi) Mátyás idei 3–3,5 milliós népesség mindössze egy millió főt gyarapodott 200 év alatt. A népesség elhelyezkedése viszont ennél már kedvezőtlenebb képet festett. A 18. század elején a korábbi királyi Magyarország népsűrűsége 18,4 fő/km², Erdélyben ugyanez 18,6 fő/km², addig az egykori hódoltság területén a nyers népsűrűségi mutató 8,4 főt regisztrált egy km²-en. A korabeli vármegyei népsűrűségi adatok még ennél is szélsőségesebb adatokat mutatnak. Amíg Sopron vármegyében 40,6 fő jutott egy km²-re, addig Békésben ugyanez a nyers mutató 3,1 fő/km² volt.¹⁴⁹

III. (Habsburg) Károly (1711–1740) két hadjáratot (1716–1718, 1737–1739) is indított a Török Birodalom ellen. Az 1716–1718 közötti háborút lezáró pozsareváci békében (1718. július 21.) visszaszerezte a Bánságot, valamint a Szerémséget, továbbá Belgrádot (ez utóbbiról azonban az 1739. szeptember 18-án, a belgrádi békében le kellett mondania a török javára). Ezeket a területeket katonai igazgatás alá rendelte. Nevéhez köthető a németek első szervezett betelepítése Magyarországra, amely 1711 és 1730 között zajlott. Igaz, először a belső elvándorlás indult meg hazánkban, majd csak utána kezdődtek meg a kormányzat és a földesurak telepítései. A belső elvándorlás hátránya az volt, hogy a peremvidékekről történt meg leginkább, ahol színmagyar települések voltak és ahová különféle nemzetiségek nyomultak be, a hegyekből román és rutén pásztorok, így változtatván meg a lakosság nemzeti összetételét Erdélyben és Kárpátalján. Csupán egy példa: amíg 1552-ben *Bihar* vármegye lakossága kb. 285 000 fő volt, ez – a törökök kiűzése után (1692) – lecsökkent 12,5 ezer főre, de a népesség közel 90%-a még magyar anyanyelvű volt. Viszont 1773-ra a románság száma annyira megnőtt, hogy a vármegye területén 130 magyar falu mellett már 330 román falut is találunk.

Nem volt jobb a helyzet a Felvidéken, a Felföldön sem. A Pozsony–Nagyszombat–Nyitra–Léva–Rimaszombat–Rozsnyó–Kassa–Eperjes képzeletbeli vonal mentén a

148 GYÉMÁNT RICHÁRD: *A történelmi Torontál vármegye népesedéstörténete*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Publicationes Doctorandorum Juridicorum, Tomus IV., Fasciculus 8., 2004. 220. p.

149 ifj. BARTA JÁNOS: *A tizennyolcadik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 94., 95., 153., 154. pp.

nyelvi határ alaposan betöredezett. A magyar anyanyelvűek délebbre, a törökök által elnéptelentített területekre húzódtak, ezáltal megindult a szlovákság beszivárgása az említett vonal mögé. Nem volt ritkaság, hogy a nyelvi határ akár 20-60 km-rel is délebbre helyeződött.

Délen a szerbek hivatalosan irányított térfoglalása felnyúlt egészen *Szeged városáig, illetve a Maros folyó vonaláig*. Ezáltal más műveltségű, más vallású népek telepedtek le a magyarság ősi földjén, és ez magában hordta a későbbi konfliktusok csíráját. Ezt a problémát érzekelte a bécsi udvar is, és megpróbálta a görögkeleti románok s szerbek megnyerését a Római Katolikus Egyháznak. Ezen terve a szerbek esetében meghiúsult, a románoknál és a ruténoknál részben sikerrel járt.

A legnagyobb arányú telepítés a német vonalon történt, ugyanis politikailag őket tartották a legmegbízhatóbbnak. Ekkor történt meg Nyugat-Magyarország és a Felvidék egyes területeinek német telepésekkel való feltöltése. A legkirívóbb telepítés a Temesvár (Timișoara, Románia) központú *Bánságban* zajlott le, amely területet külön tartománnyá szerveztek, közvetlen bécsi igazgatás alatt állott, a magyarokat pedig évtizedekig kizárták onnan. A felszabadított Bánság a Habsburg Birodalom „fegyenctelepe” volt, akárcsak a Brit Birodalomnak Ausztrália. A köztörvényes bűnözőket, a politikailag „megbízhatatlanokat”, illetve a kurtizánokat tömegesen szállították a Dunán Pancsováig (Pančevo, Szerbia), onnan pedig a szárazföldön Temesvárig. A Bánság akkori közegészségügyi viszonyai, főként a malária miatt nem kellett sok idő az egyén elhalálzásához.¹⁵⁰ Később, a telepítések idején a Bánságba nemcsak parasztokat irányítottak, hanem kézműveseket, bányászokat is. Nagyarányú fejlődésnek indult ez a vidék, hiszen olyan kedvező feltételeket kaptak, mint adó- és robotmentességet, kész falvakat templommal, földet házi állatokkal, szerszámokkal, amiről a magyar paraszt csak álmodhatott. A szorgos és kemény munka a tápdús talajon meghozta a gyümölcsét. A bántási búza fogalom lett, a Bánság egészen a második világháborúig Európa gabonaraktára volt.

A földesurak, akik között már új német birtokosokat is találunk, szívesen hoztak be szlovákokat az *Alföldre*, de a *Dunántúlra*, továbbá *Szlavóniába* is elkerültek. Ez a széleskörű feltöltés a magyarságra nézve később tragikussá vált. A török időszak veszteségeit soha többé nem tudta kiheverni. 1720-ban már csak 45% volt a magyarság részaránya az össznépességben belül.

Mária Terézia (1740–1780) uralkodása alatt indult meg a második német betelepítés. Az elsőhöz (1711-1730) képest a második betelepítés (1763–1773) már jóval jelentősebb és szervezettebb volt. Ekkor közel 130 ezer német érkezett főként Stájerországból, Tirolból, Elzászból, Lotharingiából, Trier környékéről, Svábföldről, a Fekete-erdő vidékéről, továbbá Badenből, Svájcól is. A tradicionálisan szászok lakta Szepességből is érkeztek bányászok, illetve réz- és vasműves németek. A németek elsősorban a dunántúli Tolna és Baranya vármegyékben, valamint a Bácska

150 GYÉMÁNT RICHÁRD: *A történelmi Torontál vármegye népesedéstörténete*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et politica, Publicationes Doctorandorum Juridicorum, Tomus IV., Fasciculus 1–15., Szeged, 2004. 203–282. pp.

és a Bánság területére telepedtek le.¹⁵¹ Az államkincstár költségén letelepített németeket elsősorban a mai Budapest (pl.: Budaörs, Dunaharaszti, Solymár, Vecsés), illetve Esztergom környékén, a Pilisben (pl.: Pilisvörösvár), Szatmár vármegyében (a Rákóczi szabadságharc során kipusztult magyar lakosság helyébe), Tolna és Baranya vármegyékben, valamint a Délvidéken és a Bánságban (e három utóbbi helyen a török uralom alatt kipusztult magyar lakosság helyére) telepítettek le. A Bánságot, bár a magyar korona része volt, császári megbízott igazgatta, itt egészen 1778-ig megtiltották a magyar lakosság visszatelepülését. Ezt követően visszaállították a vármegyei közigazgatást (Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék).¹⁵² Mária Terézia regnása alatt Magyarország, a Bánság és Erdély területére 350–400 000 román települt be a Kárpátokon túlról. A Kárpátokon túlról való román bevándorlás és az elsősorban az Alföld keleti peremére irányuló erős magyar kivándorlás lényegesen megváltoztatta az erdélyi etnikai arányokat. Az uralkodói telepítést 1773-ban maga a királynő állította le, majd ezt követően rövidesen a földbirtokosi telepítést is beszüntetik. A telepítések leállítására ellenére előfordult, hogy még I. (Habsburg) Ferenc (1792–1835) uralkodása alatt is érkeztek Magyarországra német nyelvű betelepülők.

II. (Habsburg) József (1780–1790) uralkodása alatt elrendelt népszámlálás (1784–1787) a korrekcióval együtt már 8,5 millió lakost regisztrált Magyarországon. Ezt a népességszámot 1711 és 1790 között természetes népszaporodással aligha lehetett elérni, ehhez mechanikus népmozgalomra, a vándorlásra (migrációra) volt szükség. Továbbá az sem elhanyagolható szempont, hogy a 18. századi népességet is sújtották járványok, illetve éhínségek. A 18. századi migráció kettős volt. Egyfelől megfigyelhető volt egy belső vándorlás az ország peremvidékeiről az Alföld irányába. Ezen migrációt többnyire a magyar nemzetiségűek valósították meg, de mozgásba hozta a túlnépesedett felvidéki, valamint erdélyi vármegyék szlovák, román és egyéb nemzetiségű lakosait is. Az említett népcsoportok tagjai előző lakóhelyeiket feladva új lakhelyet létesítettek maguknak az Alföldön. Ekkor mozdultak el a nyelvi határok is. Különösen szembetűnő ez a folyamat Felvidéken, ahol akár 20–60 km-t is délebbre mozdult ez a határ a magyarság és a szlovákság között. A belső migráció eredményeként a gyér népességű, vagy kihalt egykori hódoltsági területek néhány évtized alatt újranépesedtek. Másfelől nem elhanyagolható a Magyar Királyság határain kívülről jött idegenek száma sem, akik kezdetben hithű katolikus németek voltak, később már románok, szerbek és más népcsoportok is érkeztek. Külön telepítési biztosok jártak a birodalomhoz tartozó német területeket, olykor még annak határain túlra is eljutottak (pl.: Elzász-Lotharingia) átköltözésre buzdítva az ott élőket.

A jelentős német bevándorlás mellett számos *szerb* nemzetiségű család is Magyarországra költözött. A szerbek nyolc nagyobb hullámban érkeztek a történelmi Magyarország területére. Az első bevándorlásuk még I. (Nagy) Lajos uralkodása alatt ment végbe, az utolsó – a legnagyobb – pedig 1690-ben Csernovics Arzen ipeki pát-

151 BARTA JÁNOS: *Mária Terézia*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1988.

152 GYÉMÁNT RICHÁRD: *A történelmi Temes vármegye népesedéstörténete*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et politica, Publicationes Doctorandorum Juridicorum, Tomus IV., Fasciculus 1-15., Szeged, 2005. 73–101. pp.

riárka vezetésével. Ez az utolsó vándorlás – amelyet szerbül „*seoba srba*”-nak hívnak és a szerbség „bölcsőjéből”, Koszovóból érkezett – volt a legjelentősebb mind közül. Az 1690-es bevándorlást követően a szerbek főként a mai Délvidék területén, valamint a Duna folyam mentén telepedtek le.¹⁵³ Nem egy Duna mellett fekvő városban (pl.: Komárom, Pest, Szentendre, Vác) jelentős kereskedő kolóniákat létesítettek, de eljutottak a Tisza folyó partjára is (pl.: Tokaj). A szerbek jelentős része azonban a déli államhatár közelében maradt, ahol a bécsi kormányzat szabadalmas határőrvidéket szervezett. A szerb (és horvát) granicsárok (határőrök) katonai erejét nemcsak a hon- és határvédelemre, hanem a magyar függetlenség megakadályozása céljából is igénybe vették a császáriak. A magyarországi szerbek nagyfokú történeti-nemzeti tudattal rendelkeztek. Erős nemzeti egyházszerkezetük, felekezeti iskoláik, művelődési intézményeik voltak, amelyek a 18–19. században a szerb kultúra bölcsőjét alkották.¹⁵⁴ A szerbvel rokon *horvát nép* több csoportját is meg lehet különböztetni.¹⁵⁵ A bunyevácok már a 17. században kezdtek betelepülni Magyarországra. Főként Baja és Szabadka környékén leltek új hazára. A sokácok Baranya vármegyében, valamint az alföld déli vidékein telepedtek le. Külön horvát népcsoport továbbá a Muraközt benépesítő muraközi horvát, a somogyi és baranyai Dráva menti horvátok, valamint a Vas, Sopron és Moson vármegyékben letelepedett gradistyei horvátok. Sok szakirodalomban található utalás a *szlovákság* migrációjára is. A török kiűzése utáni időkben a szlovákság is jelentős belső migrációt valósított meg, amely kétirányú volt. Egyfelől a felvidéki területeken élő magyarok helyére – akik az Alföldre és a Dunántúlra telepedtek – szlovákok érkeztek. Másfelől a szlovákság nagyszámban vett részt az Alföld újranépesítésében is. Ekkor keletkezett Békés vármegye jelentékeny számú szlovák közössége. Ők élesztették újjá Békéscsaba, Szarvas és Tótkomlós városokat, de a Nyírségben is fellelhetők voltak. Nyíregyházát is szlovákok népesítették be először a 18. században. Kisebb csoportjaik letelepedése a Délvidéken, Szlavóniában és Erdélyben is megfigyelhetők voltak.¹⁵⁶

A török idők utáni újjátelepítésben szintén megfigyelhető volt a *román vándormozgalom*. A 17–18. században a románok tömegei érkeztek a Bánság, a Partium területére, illetve egyes alföldi részekre (Bedő, Méhkerék, Kötegyán, Gyula környéke) is. A magyarság – földrajzilag és nyelvileg – a legnagyobb kulturális felületen a románok lakta vidékekkel érintkezett.¹⁵⁷

Sajátos volt a *ruszinok* (rutének) belső migrációja. A 17. századtól a 19. századig a hazai ruszinok ugyan részt vettek az elpusztult területek újranépesítésében, de kisebb közösségeikkel a magyar és szlovák települések közé ékelődve hamar elvesztették nyelvi és népi különállásukat. Jórészt beolvadtak a két említett népcsoportba.

153 GYÉMÁNT RICHÁRD: *A történelmi Torontál vármegye népesedéstörténete*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et politica, Publicationes Doctorandorum Juridicorum, Tomus IV., Fasciculus 1–15., Szeged, 2004. 203–282. pp.

154 ORTUTAY GYULA (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. V. kötet, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1981.

155 Lásd előző lábjegyzet, II. kötet.

156 Lásd előző lábjegyzet, V. kötet.

157 Lásd előző lábjegyzet, IV. kötet.

Kisebb, egy-egy településre zsugorodott nyelvszigeteik mai napig megvannak, például a délvidéki Bácskeresztúron (Ruski Krstur), de találkozhatunk velük a Bánság és Szlavónia területén is. Az egyes ruszin falvak megmaradásának oka, hogy homogén parasztközösséget alkottak.¹⁵⁸

Az *első – statisztikai célú – magyarországi népszámlálás szerint az ország* 8,5 millió főből álló népességéből mindössze 42% volt magyar, további 16% román, 10–10% német és szlovák, 9,5% horvát, 7% szerb, valamint 3,5% rutén nemzetiségű. Két százalékot számláltak a kisebb számban itt élő népek. Erdély területén – az 1712/1713-ban tartott osztrák lakosságfelmérés szerint – a népesség anyanyelvi megoszlása a következő volt: 47% magyar, 34% román és 19% szász. A század végére azonban ezek az arányok jelentősen megváltoztak, amelynek oka az volt, hogy jelentősebb számú magyar paraszt vándorolt az Alföldre és a helyükbe románok érkeztek a Kárpátokon túli területekről. A 18. század végén már a románság alkotta Erdély népességének legnagyobb hányadát.

5.3.4 II. József uralkodásától a magyar hivatalos statisztikai szolgálat felállításáig (1780–1867)

A *negyedik történeti demográfiai korszak* a II. (Habsburg) József-féle népszámlálással (1784–1787) vette kezdetét és 1867-ig, a hivatalos magyar statisztikai szolgálat megjelenéséig tart. A történeti demográfia forrása ennek megfelelően elsősorban a II. József-féle népszámlálás.¹⁵⁹

Magyarországon az első – mai értelemben vett – teljes körű népesség-összeírást az első európai népszámlálás (1749: Finnország) után 28 évvel Mária Terézia (1740–1780) magyar királynő rendelte el. Az 1777-ben hozott intézkedés, vagyis a népszámlálás megszervezése és végrehajtása a királynő 1780-ban bekövetkezett halála miatt fiára, II. (Habsburg) József-re (1780–1790) maradt.

A magyar királlyá soha meg nem koronázott, ezért „kalapos királynak” hívott II. (Habsburg) József által – 1784. július 16-án – elrendelt népszámlálás (conscriptio) területi hatálya Magyarországra, Erdélyre és Horvátországra terjedt ki. Az összeírás során elsősorban katonai szempontok érvényesültek, a császári udvar burkolt célja a besorozható újoncok számának felmérése volt. Magyarországon ez az első népesség-összeírás, amely kiterjedt a lakosság egészére, így a nemességre is. A népszámlálás tehát ugyancsak kiváltotta a megyei nemesség, illetve lakosság felháborodását és tiltakozását. Ezért az összeírás megvalósítása – szemben a népszámlálás fogalmához kapcsolódó egyidejűséggel – több éven keresztül, 1784 és 1787 között a katonaság igénybevételével történt. A népszámlálás során összeírták a települések jogi és tényleges népességét, a lakóházak és a családok számát, továbbá a népesség megoszlását vallás, nem és életkor, valamint foglalkozás, illetve társadalmi állás szerint.

II. (Habsburg) Lipót (1790–1792) uralkodása idején is friss statisztikai adatokra volt szükség, a későbbiekben is tartottak a népesség számbavételére vonatkozó összeírásokat. Az uralkodó már 1790-ben összehívta az országgyűlést, ahol újabb népszám-

158 Lásd előző lábjegyzet, V. kötet.

159 A 2001. évi magyar népszámlálás honlapja: www.nepszamlalas.hu/hun/dokumentumok/tort2.html. (Letöltés ideje: 2010. augusztus 26.)

lálásra vonatkozó rendeletet hagyott jóvá. Rövid uralkodása ellenére több fontos rendelkezést hozott.¹⁶⁰ Ezek közül népesedéstörténetileg a zsidóságról és a görög nem-egyesült vallásúakról hozott törvénycikk jelentős:

1790/91. évi XXXVIII. törvénycikk a zsidókról: „...a Magyarország és kapcsolt részei határain belül élő zsidók az összes szabad királyi városokban és más helységeken (ide nem értvén a királyi bányavárosokat) azon állapotban, melyben az 1790. évi január elsején voltak, megtartassanak, és ha abból netalán kivartattak volna, visszahelyeztessenek.”

1790/91. évi XXVII. törvénycikk a görög nem-egyesült vallásúakról: akik „...más honlakosok módjára, Magyarországon és a kapcsolt részeken jószágok szerzésére s birtoklására és minden hivatal viselésére képesek legyenek...”¹⁶¹

II. (Habsburg) Lipót utódja, fia, I. (Habsburg) Ferenc (1792–1835) lett. Mint a haladás és felvilágosodás ellensége, erős rendőri uralmat és besúgórendszert („Polizeihofstelle”) épített ki, uralmát *ferenci abszolutizmus*nak nevezték.¹⁶² Uralkodása alatt voltak – 1805-ben és 1820-ban – a népesség számbavételére vonatkozó összeírások, azonban ezek nem voltak teljesskörűek. A konzervatív uralkodót, fia, a szellemi fogyatékossgal küzdő V. (Jóságos) Ferdinánd (1835–1848) követte, akinek uralkodása alatt, 1838-ban tartottak népesség-összeírást, azonban ez sem volt teljesskörű. További jelentős népesedéstörténeti mozzanat, hogy az ő idején szervezték meg az első magyar statisztikai hivatalt. Az első felelős magyar kormány belügyminisztere Fényes Eleket (1807–1876), az elismert statisztikust kérte fel a statisztikai hivatal létrehozására. A hivatal kérészetű volt, a szabadságharc bukása után az osztrák önkény beszüntette a működését. Vezetőjét, Fényes Eleket börtönbe vetették. Az udvari kamarilla – a magyarországi forradalmi események hatására – lemondatta az uralkodót, akinek utódja unokaöccse, I. Ferenc József (1848–1916) lett.¹⁶³ Uralkodása első időszakában – 1867-ig – kétszer is tartottak népszámlálást Magyarországon. A két osztrák népszámlálást 1850-ben és 1857-ben hajtották végre. Az előbbi népesség-összeírások a korabeli időszakban meglehetősen „modern”, haladó szemléletűnek számítottak. Jelen tanulmány kereteit meghaladnák az 1848 és 1867 közötti időszak eseményei, a forradalom és szabadságharc leverését követő emigráció, valamint a neoabszolutizmus demográfiai hatásainak bemutatása, ezért itt csak utalunk ezen jelenségekre.

Az 1867. évi kiegészítés lehetővé tette, hogy Magyarországon ismét statisztikai hivatalt hozzanak létre. Ekkor létesült a napjainkban is működő Központi Statisztikai Hivatal (KSH), amelynek első elnöke Keleti Károly lett. Keleti Károly kezdeményezésére és tervei szerint hozták létre a Földművelésügyi, Ipari és Kereskedelmi

160 MÉREI GYULA (főszerk.) – VÖRÖS KÁROLY (szerk.): *Magyarország története, 1790-1848*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 86–103. pp.

161 *Magyar Törvénytár honlap*: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=2&k=3&f=4874¶m=4874#tv4874> (Letöltés ideje: 2010. augusztus 26.)

162 CSORBA LÁSZLÓ: *A tizenkilencedik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 75–77. pp.

163 HERMANN RÓBERT: *1848–1849, A szabadságharc és forradalom története*. Videopont Kiadó, Budapest 1996. 220. p.

Minisztérium keretein belül, de növekvő függetlenséggel a statisztikai hivatalt. Az intézetben komoly, tudományos munkát akart végezni, tanfolyamokat szervezett, ahol a kor legjobb magyar statisztikusai voltak az előadók, illetve tudományos szempontból is jelentős szakkönyvtárat hozott létre. A KSH az első magyarországi magyar népszámlálást 1869-ben hirdette meg, de végrehajtására csak 1870-ben került sor. Keleti Károly az 1870-es magyar népszámlálás során feltárt nehézségeket látva kezdeményezte a hazai statisztika törvényi – jogi – hátterének kidolgozását (1874). A KSH első elnöke nemcsak a hazai viszonyokat próbálta rendezni, hanem ápolta a nemzetközi kapcsolatokat is, részt vett számos nemzetközi statisztikai kongresszuson, továbbá tevékenyen vett részt a Nemzetközi Statisztikai Intézet létrehozásában.

Magyarország 1867 utáni népesedéstörténetéről elsődlegesen a Központi Statisztikai Hivatal és a hozzá kapcsolódó egyre szélesebb számbavételi tevékenységek eredményei már konkrét és megbízható statisztikai adatokat közölnek.